

Jean Calvins forsvar for religiøs intolerance

Jean Calvins "Forsvar for den ortodokse tro ..." i dansk oversættelse og forsynet med indledning og noter

Nielsen, Lauge

Publication date:
2014

Document version
Peer-review version

Citation for published version (APA):
Nielsen, L. (2014). *Jean Calvins forsvar for religiøs intolerance: Jean Calvins "Forsvar for den ortodokse tro ..." i dansk oversættelse og forsynet med indledning og noter*. Det Teologiske Fakultet. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet Bind 52 <http://www.teol.ku.dk/Forskning/publikationer/>

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

LAUGE OLAF NIELSEN

Jean Calvins forsvar for religiøs intolerance i dansk oversættelse

ISBN 978-87-91-838

LAUGE OLAF NIELSEN

Jean Calvins forsvar for religiøs intolerance i dansk oversættelse

Lauge Olaf Nielsen

Jean Calvins forsvar for religiøs intolerance

i dansk oversættelse

Jean Calvins fortale til

*Forsvar for den ortodokse tro på den hellige Treenighed
imod spanieren Michael Servets forfærdelige kætterier,
hvorunder det bevises, at kættere skal betvinges med
retfærdighedens sværd og, i det konkrete tilfælde, at man i
Genève med rette og fuldt berettiget straffede en så ugudelig
person (1554)*

i dansk oversættelse og forsynet med
indledning og noter

ved

Lauge Olaf Nielsen

Det Teologiske Fakultet
Københavns Universitet

2014

Jean Calvins fortale til "Forsvar for den ortodokse tro på den hellige Treenighed imod spanieren Michael Servets forfærdelige kætterier, hvorunder der bevises, at kættere skal betvinges med retfærdighedens sværd og, i det konkrete tilfælde, at man i Genève med rette og fuldt berettiget straffede en så ugudelig person" (1554) i dansk oversættelse og forsynet med indledning og noter.

Publikationer fra Det Teologiske Fakultet nr. 52

Licensed under Creative Commons
Lauge Olaf Nielsen

ISBN: 978-87-91838-45-3 (trykt)

ISBN: 978-87-91838-89-7 (pdf)

Trykning og indbinding:

Det Samfundsvidenskabelige Fakultets Reprocenter
Københavns Universitet 2014

Udgivet af

Det Teologiske Fakultet
Københavns Universitet
Købmagergade 44-46
1150 København K

Forord

Den tekst af den franske reformator Jean Calvin, som her fremlægges i dansk oversættelse, er af interesse af mere end én grund. Da jeg for nogle år siden afholdt et kursus over religiøs intolerance og tolerance i tidlig moderne tid, ønskede jeg at præsentere de studerende for en kortfattet tekst, der så klart og direkte som muligt argumenterer for det synspunkt, at verdslige eller borgerlige myndigheder har ret og pligt til at beskytte jævne borgere imod vranglære, og at forsvaret for den sande religion medfører forfølgelse af religiøse afvigere. I tidlig moderne tid var denne opfattelse på ingen måde usædvanlig eller opsigtsvækkende; lige fra senantikken havde det været gældende lov i det vestlige Europa, at verdslige myndigheder har pligt til at stå vagt om den rette lære. Først under 1500-tallets reformatoriske nybrud og religiøse kampe blev det nødvendigt at udtale og forsvare, hvad der hidtil havde været indlysende. Jean Calvins fortale til hans gendrivelse af den spanske kætter Michael Servet er netop et sådant forsvar for traditionens syn på de civile myndigheders pligt til at beskytte kirkens lære, og den udmærker sig ved sin nærmest forbilledlige klarhed og uforstilthed. Uden omsvøb gendriver den franske reformator de 'forvirrede' mennesker, som ganske vist befinder sig i den protestantiske lejr, men er så uforstandige at mene, at personlig samvittighed spiller en afgørende rolle i religiøse spørgsmål, og at de kristne skal afstå fra at udsætte frafaldne eller anderledes tænkende for korporlig afstraffelse. Samtidigt præsenterer Calvin et energisk og engageret forsvar for nødvendigheden af at opretholde den borgerlige og religiøse orden gennem religiøs intolerance og forfølgelse.

Også i en anden henseende har Calvins fortale krav på interesse. Ved tekstens affattelse befandt Calvin sig i en meget vanskelig situation, og han var trængt på mange sider. Med nogen ret kan man sige, at han befandt sig i sit livs krise. På den ene side var hans modstandere i byen Genève i færd med at vinde det politiske overtag, og dermed stod hans livsværk i byen i fare for at blive gjort til intet. På den anden side var Calvin bragt i en situation, hvor han risikerede sit gode ry og sin stilling som Evangeliets sande forsvarer og som hovedkraft i den reformatoriske bevægelse. Krisens ydre anledning var et sært sammenfald af omstændigheder, som Calvin ikke på nogen måde kunne have forudset. At kætteren og fritænkeren Servet skulle få held med at flygte fra den franske inkvisitions fængsel, og at han af alle steder skulle vælge at indfinde sig i netop Genève, hvor hans erklærede modstander Calvin satte dagsordenen, var nærmest uforklarligt. Da først Servet var blevet genkendt i Genève, havde Calvin intet valg: han måtte sørge for, at Servet kom for retten under anklage for kætteri.

Eftersom Servet beslutsomt fastholdt sin overbevisning lige til døden, kom Calvin meget imod sin vilje til at fremstå som den katolske inkvisions forlængede arm. For en ærekær person som Calvin var dette naturligvis ganske utåleligt, og situationen blev på ingen måde bedre af, at Calvins modstandere i protestantiske kredse dermed fik gode muligheder for at angribe både hans person og hans måde at føre den evangeliske fornyelse ud i livet på. Calvin kunne kun gøre sig håb om at vende situationen ved at udsende et forsvar for sin handlemåde over for Servet. Dette forsvar måtte i sagens natur have form af et direkte angreb på Servet og hans forståelse af kristendommen, således at alle kunne indse, at man her havde at gøre med en yderst farlig kætter, som det derfor gjaldt om at stoppe med endog skrappe midler. Sin egen rolle i det forløb, som førte Servet til kætterbålet, måtte Calvin naturligvis også gøre rede for og begrunde, og det gjorde han netop i fortalen til den teologiske gendrivelse af Servet.

De fleste nutidige læsere vil uden tvivl opfatte Calvins tekst som særdeles voldsom og fremmedartet. Det er fuldt forståeligt. For det første var Calvin i en presset situation, og dette har sat sine tydelige spor i tekstens stil. Den er direkte og utilsløret aggressiv ikke kun over for Servet, men så sandelig også over for de modstandere, som Calvin vidste, var i færd med at forberede et forsvar for Servet og dermed et angreb på Calvin og hans håndhævelse af religiøs forfølgelse. For det andet er det en tekst, som i vestlig sammenhæng bærer præg af at være skrevet for nær femhundrede år siden. Siden Calvin skrev eller dikterede i 1553, har den vestlige verden gennemlevet så store omvæltninger, at tolerance i religiøse såvel som i andre anliggender er blevet nærmest universel og indiskutabel. Dette anser vi almindeligvis og med rette som en betydningsfuld civilisatorisk landvinding og en del af demokratiets grundlag. Netop fordi tolerance bliver taget for givet, glemmer man, at intolerance var udbredt i vor egen kultur og historie langt op i nyere tid. Læsningen af en tekst som Calvins fortale til skriftet imod Servet kan tjene til at minde om, at den nuværende samfundsorden og dermed kravet om tolerance ikke hviler på naturlig eller guddommelig ret, men alene er vundet gennem en lang og konfliktfyldt historisk kamp. Ved at reflektere over den historiske proces og lytte til nogle af dens vidnesbyrd, lærer man ikke kun noget om sig selv, men, hvad der er mindst lige så vigtigt, noget om andre.

Hensigten med at udsende denne danske oversættelse af Calvins tekst er således ikke at tale til fordel for eller fremme intolerance og forfølgelse i forhold til religion eller noget andet område i menneskelivet. Tværtimod er det håbet, at læsningen af Calvins tekst kan hjælpe til at give en vis indsigt i den opfattelse, at de grundlæggende principper for al lovning er givet ved religiøs åbenbaring, og at der heraf følger en forpligtelse til at forfølge og

straffe dem, der foragter eller unddrager sig religionens pligter. En sådan opfattelse ligger ganske vist langt tilbage i vor historie, men hvis man ikke forstår dens grundlæggende forudsætninger og indre sammenhæng, vil det formodentlig være meget vanskeligt at føre en samtale med dem, der ikke anerkender den vestlige samfundsorden og dens grundprincipper.

Blandt nutidens calvinister, altså medlemmer af den reformerte kirke, nyder Calvins lille fortale ikke stor popularitet. Heller ikke blandt kendere af Calvins skrifter og teologi eller calvinistisk kirkehistorie synes der at herske nogen glæde ved teksten. Det synes snarere at være tilfældet, at Calvins meget åbenhjertige og direkte forsvar for sit synspunkt opfattes som unødvendigt brutalt og nærmest kompromitterende. Det er formodentlig grunden til, at fortalen som regel udelades i moderne udgaver og oversættelser af Calvins gendrivelse af Servet. Som man kender det fra andre tilfælde, kan det være vanskeligt at finde sig til rette med også de mere fremmedartede sider af historiens 'helte' og deres forfatterskaber. Det er unægtelig lettere og mere behageligt at finde bekræftelse i historien snarere end anfægtelse eller ligefrem forargelse. Men skønmaleriet tegner sjældent det sande eller hele billede.

Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, bedes modtage min tak for at have optaget nærværende lille publikation i sin skriftserie, og jeg håber, at den må finde læsere også uden for Fakultetets mure.

Ligeledes takker jeg professor, dr. phil. Michael Herslund, CBS, for hans kritiske læsning af og konstruktive kommentarer til oversættelsen, samt min kollega professor, dr. theol. Mogens Müller for hans velvillige og opmærksomme gennemlæsning.

Indhold

Forord	1
Indholdsfortegnelse	4
Indledning	5
Michael Servet – publicist, teolog og læge	7
Servets fornyede teologiske forfatterskab	9
Calvin – Servets ’første’ læser?	12
Servet i Genève	14
Calvins motiver	16
Efterspillet	18
Oversættelsen	23
Jean Calvins fortale til ”Forsvar for den ortodokse tro på den hellige Treenighed, imod spanieren Michael Servets forfærdelige kætterier”	25
Oversigt over strukturen i Calvins fortale	26
Bibliografi	63

Indledning

Den 27. oktober 1553 besteg forfatteren og 'lægen' Michael Servet bålet på henrettelsespladsen i Champel, lidt uden for byen Genève, en af de mindre schweiziske kantonner. Servet var dømt til døden som ubodfærdig kætter, og det var hverken første eller sidste gang en kætter blev henrettet i det protestantiske Schweiz. Der var imidlertid noget usædvanligt i Servets henrettelse. For det første var det, så vidt man ved, den eneste gang afbrænding blev anvendt i 1500-tallets Genève. Kætterbålene flammede ganske vist regelmæssigt i katolske lande som Frankrig, men i de protestantiske områder var de stadig sjældne. For det andet var der fældet dødsdom over Servet to gange. Han var ikke kun dømt af de protestantiske myndigheder i Genève; kort forinden havde den katolske inkquisition i Frankrig fældet en tilsvarende dom. Da de katolske dommere i byen Vienne den 17. juni 1553 dømte Servet til døden, befandt den dømte sig imidlertid på flugt, og man måtte lade sig nøje med at afbrænde hans billede sammen med nogle eksemplarer af hans kætterske bøger.

For de franske myndigheder og den katolske inkquisition var Servet-sagen ikke nær så belastende, som den blev for Genève og byens ledende protestantiske reformator Jean (eller Johannes) Calvin. For de katolske myndigheder var tilfældet Servet snarere pinligt, idet denne kætter i adskillige år havde levet som et højt respekteret medlem af samfundet i Sydfrankrig, hvor han havde virket som livlæge for ærkebiskoppen af Vienne og var færdedes blandt samfundets absolutte spidser. For adskillige protestanter i samtiden fremstod Servet derimod som en troshelt, der på nærmest mirakuløs vis var undsluppet inkquisitionens greb. Han var ganske vist ikke lutheraner eller tilhænger af Calvins form for reformatorisk kristendom, men han syntes at være af samme støbning som de mere uafhængige og anti-katolske kristne, som i løbet af 1540'erne udvandrede fra Italien og søgte tilflugt i protestantiske områder og byer. For mange var det slet og ret ubegribeligt, at en reformator som Calvin kunne finde på at lade Servet arrestere og senere henrette i stedet for at tilbyde den ulykkelige flygtning asyl og underhold i Genève. For Calvin selv var der imidlertid ingen tvivl: Servet var en farlig gudsbespotter, som det gjaldt om at bringe til tavshed, således at han ikke skulle få held til at forlede enfoldige sjæle og føre dem i den evige fortabelse. Med den katolske inkquisition var Calvin således enig, for så vidt angik vurderingen af Servet. På den anden side mente Calvin naturligvis ikke, at den katolske inkquisition havde ret til at forfølge eller domfælde nogen som helst; den var ret beset blot et ugudeligt redskab for den magtsyge og griske Romerkirke.

Retssagen imod Michael Servet og dens efterspil blotlagde således mange af brudfladerne og konflikterne i datidens komplicerede politiske og kirkelige landskab. Konfrontationen mellem ikke kun Servet og Calvin, men også mellem Calvin og hans protestantiske kritikere kan måske nok anskues som en ret lokal episode af begrænset betydning i det ekspansive og turbulente 1500-tal, men den kan også ses som et fokuspunkt for nogle af de modsatrettede strømninger, som kom til at bestemme udviklingen i de følgende århundreder.

For at lette læsningen af Calvins forsvar for henrettelsen af Servet vil jeg i det følgende give en kort beskrivelse af den umiddelbare baggrund. Dette vil indbefatte en skitse af Servet og hans ret omtumlede liv og virke, ligesom hovedtrækkene i Calvins virke og betydning for udviklingen i Genève vil blive skildret. Endelig vil det være passende at se på de reaktioner, som Servets henrettelse og Calvins forsvarsskrift fremkaldte blandt de protestanter, som nærede den opfattelse, at Calvin havde svigtet reformationens grundprincipper.

Da Servet ikke er det centrale emne eller hovedsagen i denne sammenhæng, er det på sin plads at gøre opmærksom på, at der internationalt foreligger en omfattende sekundærlitteratur om Servet og hans proces. Grunden til den store interesse er naturligvis, at de særlige omstændigheder ved Servets død sikrede ham et eftermæle som en af de 'berømte fordømte', blandt hvilke man også finder personer som Jeanne d'Arc, Giordano Bruno, Galileo Galilei, Jean Calas samt Cagliostro (Giuseppe Balsamo) og Dreyfuss. På samme måde sikrede Servets teologiske ståsted – for så vidt dette kan fastlægges med nogen nøjagtighed – ham en fremtrædende plads i unitarernes historie, ligesom hans indsats inden for medicin har været undersøgt af videnskabshistorikere, uden at man dog er nået til enighed i resultatet.¹ På dansk foreligger der en lærd, indgående og ligevægtig skildring og drøftelse i Ernst Andersens "Kætterprocessen mod lægen Michael Servet. Kildekritiske studier", som forholdsvis kortfattet og præcist gør rede for sagen.²

¹ Det er tydeligt, at Servet med rette kan tillægges opdagelsen af lungekredsløbet eller det lille kredsløb, hvorimod han ikke kendte til det store kredsløb, som blev opdaget af den engelske læge William Harvey. Sin opdagelse meddelte Servet i et afsnit af sit sene teologiske hovedværk, *Christianismi Restitutio*, hvor Servet beskriver blodets iltning og fordelingen af den vitale kraft i legemet.

² Nutidige læsere vil det formodentlig overraske, at forfatteren nærede så stor tillid til sine læsers sproglige forudsætninger, at han kunne tillade sig at citere længere uddrag af de historiske personers korrespondance i den oprindelige franske sprogdragt uden at medgive en dansk oversættelse.

Michael Servet – publicist, teolog og læge

Under såvel kætterprocessen i Vienne som retssagen i Genève blev Servet afkrævet en redegørelse for sit livsforløb. På flere punkter modsiger disse to redegørelser hinanden, og det lader sig ikke gøre at forlige dem. I stedet for blankt at afvise Servet som upålidelig, må man holde sig for øje, at han ikke overraskende forsøgte at fremstille sig selv i et så gunstigt eller tilforladeligt lys som muligt. Dette var man i datidens retsvæsen til fulde klar over, og selve processen med gentagne afhøringer af den anklagede havde netop til formål at afdække sprækker og selvmodsigelser i anklagedes forklaringer. Det er imidlertid muligt at sammenholde flere punkter i Servets biografiske skitser med bl.a. hans publikationer og kontrollere hans vidnesbyrd gennem at sammenholde dem med, hvad der kendes eller kan sluttes fra samtidige kilder.

I 1531 udgav Servet et skrift med titlen ”Syv bøger om fejltagelser i forhold til Treenigheden” (*De trinitatis erroribus libri septem*). Det blev udgivet af en forlægger ved navn Johann Setzer, hvis trykkeri befandt sig i den lille by Haganeau i Alsace. Gennem sit anliggende var bogen på forhånd dømt til at vække voldsomt anstød. For Servet drejede det sig om at påvise, at kernestykket i kristendommen siden oldkirken, nemlig Treenighedslæren, var usand og hvilede på en forkert tolkning af Skriftens vidnesbyrd. Eftersom såvel katolikker som protestanter stod vagt om netop Treenigheden og anså enhver afvigelse fra klassisk Trinitetsteologi som kætteri, var Servet sikker på at vække opsigt med sit værk, ligesom forlæggeren, der jo ikke var uvidende om kætteriets alvor, kunne være sikker på at tjene en klækkelig skilling på den ’sensationelle’ publikation. Hvor Setzer imidlertid var så forsigtig at undlade at sætte sit navn på titelbladet, havde Servet ingen betænkeligheder ved at lade sit navn optræde på bogens forside og gøre opmærksom på, at han kom fra Aragonien i Spanien.

Om Servet handlede i ungdommeligt overmod, er svært at afgøre. I 1531 kan han kun have været omkring 20 år gammel, men forud for bogens offentliggørelse havde han allerede i Basel drøftet netop Treenighedslæren med byens aldrende reformator Johann Oecolampadius (opr. Johann Hussgen). Denne var gået hårdt i rette med Servet, og over for andre af de ledende reformatorer (bl.a. Martin Bucer og Wolfgang Capito) havde han i efteråret 1530 beklaget sig over den trættende spanier, som besværede ham med alskens spørgsmål og sin kætterske opfattelse af Treenigheden.³ Når

³ Det er umådelig vanskeligt at finde den egentlige sammenhæng i Servets teologiske tænkning. Det står imidlertid fast, at han benægtede de guddommelige personers trehed og hævdede det guddommelige væsens enhed. Desuden fremholdt han, at det

Servet senere beskrev sit forhold til Oecolampadius, hævdede han at have været logerende hos Oecolampadius. Dette kan bestemt ikke afvises at have været tilfældet, for det var meget almindeligt for datidens professorer og andre prominente intellektuelle at huse unge mennesker, som var beskæftiget med lærde studier. Hvor Servet befandt sig forud for opholdet i Basel, kan ikke siges med sikkerhed, idet Servets to fremstillinger af sit liv her støder sammen. Ifølge den, han forelagde for den katolske inkquisition, skal han have været sekretær hos kejser Karl den Femtes skriftefader Juan de Quintana og dermed en del af kejserens følge til kroningen i Bologna i februar 1530. Ifølge den mindre opsigtsvækkende livsskildring, han præsenterede dommerne i Genève for, tilbragte han to-tre år med at studere jura i Toulouse, før han tog til Basel. Eftersom Servets kendte aktiviteter og publikationer giver indtryk af, at han må have modtaget en grundig uddannelse i sin tidlige ungdom, er det meget sandsynligt, at han af sin familie er blevet sendt til universitetet i Toulouse. I det stykke har han så delt skæbne med adskillige andre unge mænd fra det nordlige Spanien.

Efter ophold i Basel og Strassburg vendte Servet tilbage til Frankrig. Dommerne i Vienne fik af Servet at vide, at han drog til Paris og derfra videre til Lyon. I Genève oplyste Servet derimod, at han tog direkte til Lyon. Formodentlig er det uden betydning, hvilken udgave af Servets livshistorie man fæstner lid til. Hvad der står aldeles fast er, at Servet tjente til livets ophold både i det tysksprogede og i det fransksprogede område som korrekturlæser og redaktionel medarbejder hos forskellige bogtrykkere. I Lyon fik han forbindelse med lægen Symphorien Champier (latiniseret Campegius), som tilhørte den galenske skole (efter den græske læge Galenos), og som var en ivrig astrolog. Eftersom Champier netop i årene 1533-5 fik flere værker trykt i Lyon, er der god grund til at antage, at Servet her medvirkede ved deres besørgelse i trykken. Det er usikkert, om samarbejdet ligefrem medførte, at Servet flyttede ind hos den franske læge, skønt det hævdes af nogle historikere. Imidlertid vides det med sikkerhed, at Servet begyndte at studere medicin i Paris i slutningen af 1536. Han blev her assistent for Johannes Quinterus (opr. Johannes Winter fra Andernach), som tidligere var blevet bistået af ingen ringere end Andrea Vesalius. I fortalen til sin anatomiske lærebog fra 1539 berømmer Quinterus de to

guddommelige væsen manifesteres på forskellige måder i skabningen. Helligånden er således ikke en guddommelig person, men ifølge Servet en udstrømning af guddommelig kraft. Ligeledes er Sønnen virkelig født af Gud Fader gennem en 'indblæsen' af Guds kraft i Maria, og Jesus som Guds Søn rummer derfor guddommeligheden i sig. Det er også helt indiskutabelt, at Servet ud over at være fortalende for en 'panteistisk' farvet 'unitarisme' var en arg modstander af barnedåb og lagde stor vægt på den bevidste tro som betingelse for fællesskab med Gud. For Servets teologi se fx Willis (1877), s. 37 ff., og Williams (1962), s. 311 ff.

assistenter og fremhæver Servets litterære kundskaber og hans ekspertise i den galenske medicin. På dette tidspunkt kaldte Servet sig for Michael "Villanovanus" eller "Villeneuve", hvilket han til dommerne i Genève forklarede med, at han stammede fra byen Villanueva i Aragonien.

I Paris fik Servet også udgivet et lille skrift om sukkeropløsninger og deres medicinske værdi. Det udkom i 1537 og opnåede en vis popularitet. For at supplere sin indtægter begyndte Servet også at afholde forelæsninger om astrologiens betydning for valg og ordination af medicin i konkrete patientforløb. Dette var ikke i overensstemmelse med Pariseruniversitetets gældende regler, som forbød den såkaldt 'judiciarieske' astrologi – den type astrologi, der forudsiger, hvorledes enkelte menneskers skæbne afhænger af himmellegemernes skiftende konstellationer.⁴ Ledelsen af det medicinske fakultet skred derfor ind imod Servet, som nægtede at bøje af og i stedet forsvarede sig i en lille pamflet fra 1538. Med den slags forsvarsskrifter havde han allerede erfaring, eftersom han få år tidligere havde udgivet et par forsvarsskrifter til fordel for den måde, hvorpå netop Symphorien Champier forenede astrologi og medicinsk behandling.⁵ Sagen faldt ikke ud til Servets fordel, og han fik forbud imod at beskæftige sig med astrologi, og dermed mistede han i hvert fald muligheden for at skaffe sig en indtægt ved at udarbejde horoskoper.

Samme år afbrød Servet sine medicinske studier, og han forlod Paris for at slå sig ned som praktiserende læge i Charlieu, ca. 100 km nordvest for Lyon. Opholdet her blev forholdsvis kortvarigt, idet han snart blev indbudt til at blive livlæge for den nye ærkebiskop af Vienne. Servet flyttede således til Vienne, hvor han fik sin egen bolig i kvarteret omkring biskoppens palæ.

Servets fornyede teologiske forfatterskab

Da Servets lægelige virksomhed øjensynlig ikke lagde beslag på hele hans tid eller krævede hans udelte opmærksomhed, genoptog han sit lærde arbejde med at redigere større bogudgivelser; bl.a. besørgede han en ny udgave af Ptolemæus' "Geografi" (*Geographicae enarrationis libri octo*)⁶

⁴ Den såkaldt 'naturlige' astrologi var mindre farlig, fordi den blot beskæftigede sig med himmellegemernes indflydelse på naturlige fænomener som fx vejret. Distinktionen var i grove træk den, som Giovanni Pico havde draget i sit meget indflydelsesrige værk imod den 'profeterende' astrologi (*Disputationes adversus astrologiam divinatricem*, skrevet i 1493-4 og udgivet posthumt i 1496).

⁵ Med nogen forsigtighed kan man måske tillade sig at sige, at Champier og dermed Servet forfægtede en opfattelse, som lå tættere på den, som Marsilio Ficino havde gjort sig til talsmand for. For skellet mellem Ficino og Pico i forhold til astrologiens væsen se fx Walker (1958), s. 54 ff.

⁶ Som udgiver indføjede Servet en panegyrisk dedikationsskrivelse til sin velynder i

og af Santes Pagninos udgave af den latinske bibel med fyldige kommentarer.⁷ Formodentlig var det denne beskæftigelse, der ansporede Servet til at genoptage sine teologiske studier, og i første halvdel af 1540erne forfattede han en revideret udgave af sit antitrinitariske værk. Det er helt oplagt, at Servet var afskåret fra at lufte sine teologiske overbevisninger over for ærkebispens eller drøfte dem med andre teologisk interesserede i Vienne; bare en antydning af et så grundlæggende kætteri som antitrinitarisme ville have haft de alvorligste konsekvenser for Servet. Måske er det denne teologiske isolation, der fik Servet til at søge sig en samtalepartner i det nærliggende Genève. I hvert fald udfærdigede han en håndskreven kopi af sit nye store teologiske værk, som nu havde fået den ganske fordringsfulde titel ”Genoprettelse af kristendommen” (*Christianismi Restitutio*). Denne kopi sendte han til ingen ringere end Jean Calvin, idet han også tilbød at komme til Genève og diskutere indholdet med ham ved en offentlig diskussion – naturligvis forudsat, at han kunne få garanteret frit lejde. Desuden stillede han tre korte spørgsmål til Calvin angående den kristne tro. Det første lyder: Er den korsfæstede Jesus virkelig Guds Søn, og hvilket slægtsforhold er der tale om? Det andet angår den kristne fornyelse: Er himmerrige i mennesket, og hvornår går man ind i det, og hvornår indtræffer genfødslen? Det tredje drejer sig om de to sakramenter: Skal dåb modtages i tro ligesom nadveren, og i hvilken forstand kan disse siges at være den nye pagt?

Calvin svarer lidt kortfattet på de tre spørgsmål, men undlader at forholde sig til Servets tilbud om at komme til Genève. Det får Servet til at fare i blækhuset og kræve et mere fyldigt svar, samtidigt med at han fremsætter fem supplerende spørgsmål. Calvin imødekommer Servets ønske og giver et grundigere svar, men henviser ham også til at søge de egentlige begrundelser i Calvins hovedværk, lærebogen i den kristne religion, (*Institutiones religionis christianae*). Denne opfordring kunne Servet ikke sidde overhørig. Han gennemlæste Calvins værk, idet han nedskrev sine kommentarer i marginerne i sit eksemplar af bogen. Disse randbemærkninger var ikke blot meget kritiske, de var også fremsat så frimodigt, at de måtte opfattes som direkte fornærmende af værkets

Vienne, ærkebispens Pierre Paumier, samt dennes lærde kreds af venner. Bogen udkom i 1541 og var et bearbejdet optryk af den udgave af samme værk, som Servet havde redigeret for forlæggerne og bogtrykkerne Trechsel i Lyon, og som var udkommet i 1535.

⁷ Udgaven udmærker sig derved, at den lærde dominikaner Santes Pagnino indførte en inddeling i vers i Det Nye Testamente, mens han holdt sig ret tæt til det hebræiske forlæg i oversættelsen af Det Gamle Testamente. Servet’ bidrag fandtes i kommentarerne til Salmerne og profeternes skrifter. Værket udkom 1542. For dette værk, jf. Willis (1877), s. 139 ff.

forfatter. Efter endt læsning og annotering returnerede Servet bogen til forfatteren; så kunne Calvin se, hvad han, Servet, mente om Calvins udgave af kristendommen.

Servet fortsatte med at skrive breve til Calvin, men det vides ikke, om disse senere breve nogensinde blev afsendt. I hvert fald svarede Calvin ikke på dem, og han overhørte Servets anmodning om at få det håndskrevne eksemplar af ”Genoprettelse af kristendommen” sendt retur. Som det skulle vise sig, fandt Calvin og hans agenter senere en god anvendelse for dette eksemplar. Korrespondancen mellem Servet og Calvin havde således været af kort varighed (1546-7), men allerede tidligt i forløbet havde Calvin fortalt sin gode ven, Guillaume Farel, om Servets henvendelse og givet udtryk for sin vurdering af manden og hans værk. Servets teologiske anskuelser anser Calvin for at være det rene vrøvl, serveret med en stor portion pral. Servets tilbud om at komme til Genève agtede Calvin i hvert fald ikke at fremme, for hvis Servet skulle finde på at dukke op i Genève, ville Calvin aldrig tillade, at han forlod byen i live (”Nam si venerit, modo valeat mea autoritas, vivum exire numquam patiar”).⁸

I de efterfølgende år arbejdede Servet videre på sin reform af kristendommen samtidigt med, at hans lægepraksis i Vienne trivedes. Det viste sig ret vanskeligt for ham at finde en forlægger, der var villig til at trykke det efterhånden meget omfattende værk på ca. 800 sider. Til slut fik han overtalt en lokal forlægger og boghandler samt en lokal trykker til at påtage sig opgaven. Ud over selv at skulle afholde de faktiske udgifter måtte han bidrage med en betragtelig sum, som bl.a. blev brugt til at indrette et hemmeligt trykkeri, hvor bogtrykkeren i sine frie stunder kunne sætte og trykke bogen. Tanken var, at bogen skulle distribueres i det skjulte og sælges i Tyskland og det nordlige Italien, men det lykkedes ikke at holde publikationen skjult så længe.

Bogen ”*Christianismi Restitutio*” blev udgivet anonymt og uden oplysning om forlægger eller trykkested. På titelbladet var der kun angivet titlen, trykkeåret 1553 samt et skriftord, som kombinerer Det Gamle og Det Nye Testamente. Med hebræiske bogstaver citeres størsteparten af Daniels Bog 12,1, og med græske bogstaver følger på en ny linje Johannes’ Åbenbaring 12,7. Det samlede og kombinerede gammel- og nytestamentlige vidnesbyrd lyder følgende: ”Og på den tid rejste førstemanden Michael sig, og der blev kamp i himlen”. Hvilken Michael der er tale om, kan der ikke være tvivl om: det er Miguel eller Michael Servet, som med dette værk starter de

⁸ Calvin, Ep. 767 (Op. XII, sp. 283). Eftersom brevet til Farel er fra tidligt i 1546, kan det ikke benyttes som bevis på, at Calvin i 1553 stræbte Servet efter livet.

sidste tiders kamp om den sande kristendom imod den etablerede kristenhed (altså den røde drage fra Johannes' Åbenbaring). Dette temmelig prægnante udtryk for forfatterens selvforståelse var øjensynlig ikke tilstrækkeligt til at tilfredsstille Servets behov for at hævde sit åndelige faderskab, så på værkets sidste side fik han gentaget trykkeåret samt tilføjet sine initialer 'M.S.V.' – Miguel Serveto (fra) Villanueva. Da der var en del sammenfald mellem hans nye værk og hans første antitrinitariske skrift, som jo på titelbladet oplyste forfatterens navn, krævede det ikke ualmindelig kløgt at regne ud, hvis initialer der var tale om.

Calvin – Servets 'første' læser?

Bogen var vokset, siden Calvin havde set Servets bog næsten otte år tidligere. I bogen havde Servet således medtaget ikke færre end 30 breve stilet til netop Calvin. Dette kan være forklaringen på, at Calvin modtog et eksemplar af bogen, umiddelbart efter at den forelå færdig fra bogtrykkeren. En af Calvins kontakter inden for forlagsverdenen, bogtrykkeren Jean Frelon i Lyon, havde tidligere tjent som forbindelsesled mellem Servet og Calvin i 1540'erne, og han kan meget vel tænkes at have fået til opgave at sende et eksemplar til Genève. Den alternative forklaring, at bogen ved et tilfælde straks kom i handlen netop i Genève, er derimod mindre sandsynlig.

I sin bog havde Servet således for tredje gang forsøgt at involvere Calvin i sin teologiske 'revolution',⁹ men nu var det i fuld offentlighed. Det kan ikke have været behageligt for Calvin, som nidkært vogtede over sin ortodoksi i forhold til den guddommelige Treenighed. Meget imod sin vilje havde Calvin tidligere haft ærgrelser på den konto, idet prædikanten i Lausanne, den nærmest reformkatolske Pierre Caroli, havde anklaget ham for at være antitrinitar eller 'arianer', eftersom Calvin havde 'glemt' at medtænke Treenigheden i første udgave af sin lærebog i den kristne religion, *Institutiones religionis christianae* (fra februar 1536).¹⁰

I Calvins nærmeste omgangskreds befandt der sig en yngre mand ved navn Guillaume de Trie, som stammede fra Lyon, men var blevet vundet for reformatorisk kristendom, og som havde slået sig ned som købmand i Genève. Han stod stadig i kontakt med i hvert fald en af sine slægtninge i Lyon, nemlig en fætter ved navn Antoine Arneys. De to fætre førte en ivrig brevveksling, hvor de hver især forsøgte at vinde den anden for

⁹ Den første gang var i 1537, se nedenfor note 35.

¹⁰ Striden mellem Caroli på den ene side og Calvin og hans ven Farel på den anden bølgede fra 1536 til sommeren 1537, og den gav genlyd også uden for det schweiziske område, således i Strassburg.

henholdsvis katolicismen og protestantismen. Så tidligt som februar 1553 forstår Guillaume de Trie at udnytte Servets bog som bevis på katolicismens hykleri og fordærv. Hvorledes kan det kirkelige hierarki i det katolske Sydfrankrig forfølge gode kristne som de evangeliske, når man tillader en så afskyelig kætter som lægen i Vienne at gå frit omkring og fordærve sine omgivelser? For at fætteren skal få fuld oplysning om sagen, fortæller de Trie, at der er tale om lægen Michael Servet, som nu ganske vist har tillagt sig navnet 'Villeneuve', og som er forfatter til den blasfemiske bog om genoprettelse af kristendommen. Til at underbygge sine påstande vedlægger de Trie det første ark af Servets *Christianismi Restitutio*, og han er så godt informeret om sagen, at han kan afsløre, hvem der trykte bogen, nemlig Balthasar Arnoullet.

Ikke overraskende reagerede fætteren på dette brev ved at henvende sig til de kirkelige myndigheder i Lyon. For ærkebispens af Lyon, kardinal Tournon, kom denne anmeldelse yderst belejligt. Han havde netop satset på at styrke inkquisitionen i sit område – dette var helt i tråd med den franske konges politik (ediktet i Châteaubriant, 1551) – og han havde således rekrutteret en ekspert, storinkvisitoren Matthieu Ory, der var uddannet i Rom og var blevet forfremmet til "Kongelig Generalinkvisitor i det franske kongerige og alle de galliske lande". Den absolutte top af det kirkelige hierarki i Lyon satte sig i sving med at undersøge Arneys' anmeldelse. I første omgang gav undersøgelsen et entydigt negativt resultat, idet både Servets og Arnoullets arkiver var rensat for ethvert compromitterende spor. Imidlertid var inkquisitionen ikke til sinds at lade sagen falde, og gennem Arneys henvendte man sig til de Trie og bad om at få tilsendt nogle supplerende beviser.

Denne henvendelse sad fætteren i Genève ikke overhørig; han fremsendte derefter adskillige sider, som Servet havde skrevet i hånden, således at man gennem en sammenligning af håndskriften kunne få fastslået den anklagedes identitet. Der er tale om manuskriptsider dels fra Servets breve til Calvin, som jo nu forelå på tryk i hans nye bog, dels sider af Calvins lærebog i den kristne religion med Servets håndskrevne og meget kritiske notater i marginen, som forfægtede netop de synspunkter, der hævdes i bogen om genoprettelsen af kristendommen. De Trie er meget omhyggelig med at gøre opmærksom på, at det havde krævet nærmest overmenneskelig anstrengelse at få vristet disse håndskrevne og for Servet yderst compromitterende sider fra Calvin.¹¹ Få dage senere kunne de Trie så

¹¹ Det er formodentlig dette vidnesbyrd, der ligger til grund for Ernst Andersens overbevisning om, at Calvin ikke havde del i at få Servet angivet for den katolske inkquisition; se Andersen (1990), s. 61. For omfanget af det fremsendte materiale, se Willis (1877), s. 251.

supplere dette brev med yderligere oplysninger om forlæggeren af Servets bog, ligesom han fremsendte nogle af Oecolampadius' kritiske breve til Servet, så katolikkerne endelig måtte indse, at gode protestanter nok forstod at fordømme en så grov kætter som Servet.

Herefter blev Servet og bogtrykkeren arresteret. Inkvisitionsprocessen gik i gang i Vienne, og Servet gjorde sit bedste for ikke at indrømme mere end højest nødvendigt. Imidlertid var sagen ikke kun farlig for Servet; den var også pinlig for mange i Servets nære omgangskreds og hans venner i Vienne. Det var derfor næppe et tilfælde, at Servet fik lejlighed til at undslippe ved at kravle over fængslets mur mindre end 72 timer efter sin arrestation. Da hans tjener samtidigt havde været rundt at indkassere Servets udestående blandt de lokale og stod parat med en hest på et aftalt sted, herskede der ikke alvorlig tvivl om, at flugten var sanktioneret af de kirkelige myndigheder i Vienne. Det var formodentlig i sidste øjeblik, for kun et par timer efter Servets flugt gav storinkvisitoren ordre om at holde Servet i isolationsfængsel. Da var det dog for sent, og inkquisitionen måtte gennemføre resten af processen uden tiltaltes nærvær og fældede den endelige dom i midten af juni.

Servet i Genève

Servet undslap fra Vienne den 7. april 1553, og han forblev i skjul lige til den 12. august, hvor han indlogerede sig på "Den Gyldne Rose", det bedste gæstgiveri i Genève. Om søndagen gik han i kirke og blev genkendt. Hans tilstedeværelse i byen blev meddelt til Calvin, som straks udvirkede, at Servet blev fængslet. Den efterfølgende retssag, som strakte sig over de følgende otte dage, fulgte de i Genève gældende regler. Der var ikke tale om en særlig inkvisitionsdomstol; det var den almindelige byret, som tog sig af sagen. Helt som i andre sager var der en anklager og en anklaget; anklageren stod inde for anklagen med sit liv og gods, og han måtte derfor lade sig fængsle ligesom den anklagede. Som anklager fremstod Calvins sekretær, den unge teologistuderende Nicolas de la Fontaine. Hvorvidt han eller Calvin udfærdigede anlageskriftet, lader sig ikke sige, men Calvin fungerer igennem hele sagsforløbet som særlig teologisk sagkyndig. Juridisk blev den unge anklager desuden bistået af en erfaren jurist og af præsten Abel Pouppin, der var en af Calvins nærmeste medarbejdere. De to juridiske anklagere, som efter et par dage overtog sagen, tilhørte imidlertid ikke Calvins teologiske fløj; de var snarere liberale og havde nære forbindelser til Genève's nationale parti.¹² En af dem var således svoger til

¹² Groft sagt kan man sige, at Genève havde to hovedpartier. Det ene var det nationale eller patriotiske parti, som havde været drivende kraft i Genève's løsrivelse fra Savoyen, og som kirkeligt stod for en reformvenlig, men også kompromissøgende kurs. Det parti,

Amied Perrin, der ud over at være en af de mest indflydelsesrige borgere i byen var Calvins bitreste modstander.

Der er ingen grund til at følge sagen mod Servet i detaljer. Den anklagedes skyld på i hvert fald to hovedpunkter stod uden for diskussion: han fornægtede den guddommelige Treenighed og benægtede barnedåbens gyldighed. Han var med andre ord gendøber og arianer. Disse kætterier var så alvorlige, at de hver for sig var tilstrækkelige til dødsstraf. Siden sidst i 1520erne havde der været flere henrettelser af døbere i de protestantiske områder i Schweiz. Dette kan Servet ikke have været uvidende om, men ikke desto mindre indtog han en uforfærdet og kompromisløs holdning under retssagen: han nægtede at tilbagekalde og hævdede i stedet hårdnakket, at det var Calvin, der var kætter og ansvarlig for fordærvelsen af den kristne tro.

Efter at domstolen havde indhentet faglige vurderinger fra de protestantiske kirker i ledende byer som Bern, Zürich, Schaffhausen, Basel, og var blevet bekræftet i at fordømme Servet som kætter, anså man, at man havde tilstrækkeligt grundlag til at fælde endelig dom. Den dømmende myndighed var Genève's såkaldt "lille råd", som bestod af 25 borgere, og som i sin sammensætning var delt i den patriotiske fløj og den klerikale fløj. Dette råd mødtes nærmest dagligt og tog sig af alle sager, der var af betydning for Genève og byens nærmeste opland.¹³ På den dag, hvor man skulle stemme om og domfælde Servet, var det påfaldende, at flere af medlemmerne af den patriotiske fløj undlod at give møde, hvorimod det klerikale parti var fuldt repræsenteret. Lederen af patrioterne, den omtalte Perrin, forsøgte at få Servet frikendt, idet han anså, at den anklagedes forbrydelse var rent teologisk og faldt uden for domstolens kompetenceområde. Dette synspunkt stod i skarpest mulig modsætning til det klerikale partis opfattelse, ifølge hvilken der ikke fandtes rent verdslige love eller forbrydelser. Perrin forsøgte derpå at få sagen overført til det såkaldt "store råd" på to hundrede medlemmer – så at sige Genève's demokratiske 'basisgruppe'. Dette mislykkedes dog også, idet en sådan forlæggelse af sagen ville stride imod byens forfatning. Flertallet af det lille råd vedtog derefter, at Servet var skyldig i de anførte kætterier, og at han som gudsbespotter næste dag skulle føres ud og brændes levende på

der stod bag Calvin, gik derimod ind for en stram kirkelig lovgivning og en striks disciplin på alle samfundets områder. I en levende handelsby som Genève, hvor meget store dele af den bofaste befolkning ikke havde indfødsret og dermed ikke nød borgerlige rettigheder, kunne det komme til stærke spændinger imellem de forskellige befolkningsgrupper og deres interesser. Calvin opnåede fx først i sine allersidste leveår borgerrettigheder i Genève.

¹³ Se fx Kingdon (1995), s. 21 ff.

retterstedet. Calvin må allerede have forudset dette resultat, for han havde inviteret sin ven Guillaume Farel i Neuchatel til at komme til stede i Genève, således at han kunne være sjælesørger for den dømte.

Hvorledes Servet reagerede på dommen, er usikkert. De beretninger, som er Calvin fjendtligt stemt, beretter, at Servet tog imod sin dom og straf med stor værdighed; derimod gør de rapporter, som stammer fra Servets modstandere, meget ud af at skildre den dømtes ubeherskede fortvivlelse og sammenbrud over dels retssagens uventede resultat dels den grusomme henrettelsesmåde.

Calvins motiver

Hvorfor Calvins modstandere i det lille råd ikke lagde større energi i forsøget på at redde Servet fra domfældelse og henrettelse, behøver man ikke reflektere længe over. Alene i kraft af sine hovedkætterier havde Servet sat sig langt ud over det tålelige. Såfremt det var lykkedes for det patriotiske parti at gennemtrumfe Servets frifindelse eller blot at afvise sagen som retten uvedkommende og derefter udvise Servet fra byen, ville det have kompromitteret partiet over for den brede befolkning. Ligeledes ville Genèves 'udenrigspolitiske' stilling blive meget udsat i forhold til både det protestantiske Bern og de tilgrænsende katolske områder; magtpolitisk beroede Genèves stilling på en fin balance mellem katolske fjender og protestantiske allierede. Desuden har Calvins 'patriotiske' modstandere formodentlig ikke været direkte bedrøvede over at se deres hovedfjende, Calvin, ende i rollen som håndlanger for den katolske inkquisition.

I lyset af den lidet ønskværdige stilling, som retsforfølgelsen af Servet satte Calvin i, kan det undre, at han ikke desto mindre lagde hele sin indflydelse og energi i sagen. Det ville have været ulig lettere for ham at vende det blinde øje til Servet og sørge for, at manden blev sendt videre i ly af mørket. Der er imidlertid ingen grund til at tro, at Calvin på noget tidspunkt så meget som overvejede en sådan mulighed. Grunden til det ligger lige for: derved ville Calvin have forrådt nogle af de mest grundlæggende principper i kristendommen, som han forstod den.

For Calvin står det aldeles fast, at Moseloven, som den kommer til udtryk i Det Gamle Testaments skrifter, har universel gyldighed. Den er Guds åbenbarede vilje, og dermed forpligter den mennesker, uanset hvor de befinder sig, og uanset om de er hedninger eller er døbte kristne. Nu kan det indvendes, at hedninger, som levede før Moses eller pga. geografiske forhold aldrig havde hørt om Moseloven, umuligt kunne være forpligtet på

jødefolkets åbenbarede lov. Men dette er ifølge Calvin en alvorlig misforståelse, for Moseloven indeholder nemlig i princippet intet andet end det, som er indskrevet i ethvert menneskes naturlige fornuft. Menneskets naturlige praktiske fornuft kommer til udtryk i den indre instans, som kaldes samvittigheden; den dømmes om retmæssigheden af enhver gerning, og derfor er mennesker egentlig godt klar over, hvornår de handler slet eller ondt, altså imod deres Skabers vilje. Nu forholder det sig imidlertid sådan, at samvittigheden ikke fungerer med samme sikkerhed før og efter syndefaldet. Efter syndefaldet er der kommet en uklarhed i samvittigheden, og det bliver dermed mindre vanskeligt for mennesker at handle imod Guds lov. Man kan sige, at efter den første store forbrydelse (syndefaldet), følger de mange mindre forbrydelser (de aktuelle synder) desto lettere. Men det ændrer intet ved det grundlæggende forhold: mennesket skylder Gud lydighed og synder imod Ham, uanset hvilket lovbrud der er tale om.

Nu ville Calvin naturligvis ikke nægte, at der er behov for positiv lov – altså lov, der er formuleret og vedtaget af de lovgivende instanser i de forskellige folkeslag og stater. For ham er det imidlertid indlysende, at sådan positiv lov aldrig kan se bort fra eller stride imod naturloven, for mennesket har ikke adgang til en egen retfærdighed ved siden af Guds retfærdighed. Dette må dog ikke forstås således, at Calvin skulle være af den opfattelse, at al nødvendig lov er ekspliciteret i den guddommelige lov som åbenbaret. Han er fuldt klar over behovet for at give nye love i de forskellige nationers og staters konkrete virkelighed. Derimod er han overbevist om, at gyldig lovgivning i sit væsen er i overensstemmelse med og hviler på Guds lov.

I Calvins forsvar for den juridiske behandling af Servet spiller dette forhold en afgørende rolle. Imod dem, der vil overlade religiøse anliggender til individets personlige overbevisning og samvittighed, anfører Calvin, at man herved udviser den allerstørste foragt for Gud. På den ene side fastholder sådanne tolerante personer, at de verdslige myndigheder skal straffe forbrydelser, der i første række begås mod mennesker, som mord, tyveri, svindel og bagvaskelse. På den anden side ønsker samme tolerante kreds, at afvigelse i gudsdyrkelse og forkyndelse skal tåles af verdslige myndigheder, eftersom de er uvedkommende for borgerlig ret. Herimod gør Calvin gældende, at dette vender op og ned på Lovens væsen. Enhver overtrædelse af Lovens bestemmelser er en krænkelse af Gud som ophav til lov og ret. Hvis man derfor indskrænker sig til at retsforfølge de forbrydelser, der i første række går ud over mennesker, så forsømmer man aldeles at stå vagt om Guds ære – eller med andre ord: man begår blasfemi.

I Genève havde Calvin ikke verdslig eller borgerlig myndighed, ligesom han ikke havde borgerret. Han var derfor ikke involveret i forvaltningen af det juridiske apparat eller opretholdelse af lov og ret. Han havde derfor ikke ofte anledning til at ytre sig om, hvad der er naturlig og gængs lov i almindeligt forekommende sager. Derimod holdt han et nidkært øje med borgernes lovlydighed i forhold til gudsbespottelse og hor. I forhold til disse undså han sig ikke for at appellere til både gammeltestamentlig og naturlig lov. Dette kommer selvfølgelig også klart til udtryk i Calvins fortale til den teologiske gendrivelse af Servet. Men i Calvins forfatterskab kan man også finde tilsvarende eksplicitte udtalelser i forbindelse med lovgivning imod uanstændigheder som selskabelig dans og offentlig badning.

Forenklet kan man sige, at Calvins syn på Loven som åbenbaret og dermed som guddommeligt sanktioneret medførte et ret snævert syn på den verdslige myndighed og dens kompetencer. For Calvin stod det fast, at den åndelige stand, præsterne, var ansvarlige for den rette forkyndelse af Guds Ord og den årvågne forvaltning af sakramenterne. Derudover var præsterne sammen med de ældste ansvarlige for at holde opsyn med menighedens sædelige liv, og de skulle gribe ind, hvis medlemmer af forsamlingen var i fare for at blive overlistet af synden. De verdslige myndigheder, som Calvin opfattede dem, var naturligvis kristne, og som sådan var de forpligtet til at støtte Kirken i dens virke og til at opretholde overholdelse af Guds Lov, idet de burde være dens tjenere. Da præsterne er de autoriserede udlæggere af den åbenbarede lov, ligger der i Calvins tankegang den implicitte konsekvens, at de borgerlige eller verdslige myndigheder fungerer som redskab for præsteskabet. I denne forstand er det berettiget at sige, at Calvins opfattelse af den kristne stat var teokratisk.¹⁴

Efterspillet

Henrettelsen af Servet var ikke uden efterdønninger. Alene af Calvins korrespondance kan man se, hvor stor en plads sagen optog de næste to år. Calvins modstandere i Basel var ikke sene til at røre på sig, og Heinrich Bullinger i Zürich modtog så tidligt som i oktober 1553 et brev fra den italienske læge Gulielmo Gratarolus, som var bosiddende i Basel og kunne fortælle, at man i byen gik og sagde, at Calvin havde ageret bøddel for Servet.¹⁵ Det betød naturligvis, at Calvin havde pådraget sig alvorlig skyld

¹⁴ For denne problematik se især Höpl (1982), kap. 8.

¹⁵ Ep. 1840 (Op. XIV, sp. 658). Gratarolus var vel at mærke Calvin venligt stemt og anså, at hans værk imod Servet var fortræffeligt og solidt, ligesom han undrede sig over, at nogen overhovedet kunne have indvendinger imod behandlingen af Servet; se Ep. 1914 (Op. XV, sp. 45).

gennem sin indgriben og ageren i sagen, og at han havde kompromitteret sine egne – og de traditionelle – krav til præster om ikke at udføre verdslige opgaver, som indebærer udgydelse af blod.

Calvin var fuldt på det rene med, at henrettelsen ikke afsluttede sagen endeligt. Han indså behovet for at retfærdiggøre sin handlemåde. I et brev fra måneden senere underrettede han samme Bullinger, som ud over at være Calvins ven og fortrolige nød tillid hos alle parter, at han planlagde at forfatte et værk, hvori han ville vise, hvilken uhyrlig skabning Servet havde været. Med andre ord, han ville bevise, at han havde handlet ret ved at gå så hårdt til Servet. Bullinger svarede i slutningen af november, at Calvin havde god grund til at forfatte et sådant værk, men advarede ham samtidigt imod at skaffe sig unødvendige uvenner i den forbindelse.¹⁶ Calvin havde søgt om tilladelse til at forfatte et passende forsvar, og den 11. december 1553 fik han det lille råds tilladelse til at koncentrere sig om opgaven. Han udarbejdede derefter skriftet imod Servetus,

”Forsvar for den ortodokse tro på den hellige Treenighed, imod spanieren Michael Servets forfærdelige kætterier, hvorunder det bevises, at kættere skal betvinges med retfærdighedens sværd og, i det konkrete tilfælde, at man i Genève med rette og fuldt berettiget straffede en så ugudelig person” (*Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serveti Hispani: ubi ostenditur haereticos iure gladii coercendos esse, et nominatim de homine hoc tam impio iuste et merito sumptum Genevae fuisse supplicium*)

som han allerede fjorten dage senere kunne forelægge rådet til godkendelse.¹⁷

Bogen kom hurtigt i trykken, og allerede i februar 1554 fik Calvin en tilbagemelding fra en af sine nære venner, Niklaus Zurkinden i Bern. I et strengt personligt brev lægger han vægt på at understrege, at han kun giver udtryk for sin personlige opfattelse, og at han ikke agter at ytre sig offentligt. Han er imidlertid betænkelig ved den blodige fremfærd over for anderledes tænkende, idet deres lidelser snarere gavner deres omdømme blandt almindelige mennesker og dermed fremmer udbredelsen af deres forkerte opfattelser. Det konkrete tilfælde Servet har Zurkinden ikke så meget at sige til, men det ville sikkert have været bedre, hvis Servet var blevet henrettet på en mindre grusom måde. Til slut kan Zurkinden ikke dy sig for at tilføje, at det ville have været passende, at Genève's verdslige

¹⁶ Ep. 1854 (Op. XIV, sp. 671); Ep. 1861 (Op. XIV, sp. 684).

¹⁷ Gordon (2009), s. 227.

myndigheder havde lagt navn til forsvaret for, at man skal straffe kættere med sværdet; Calvin skal i hvert fald ikke vente, at mennesker af jævnt og ligevægtigt gemyt vil takke ham for at have bragt dette til torvs.¹⁸

Den følgende måned modtog Calvin to tilbagemeldinger. Den første var fra Farel, der priste Calvins bog og udtrykte sin totale enighed.¹⁹ Den anden var fra Bullinger, som lige havde nået en hastig gennemlæsning af bogen. Han takker Calvin for at have nævnt kirken i Zürich på ærefuld måde og for at have gengivet sagen så nøjagtigt og sandfærdigt. Imidlertid lufter Bullinger også sin frygt for, at bogen ikke vil finde gunst hos dem, der nok var tilhængere af Calvin og overbeviste om reformationens sag, men ikke i besiddelse af tilstrækkelig lærdom til at kunne følge Calvins argument. Og så var der lige Calvins hårde eller ubehagelige (*gravior*) stil. Bullinger er klar over, at han træder Calvin meget nær, og derfor mener han det påkrævet at forsikre Calvin om sin kærlighed.²⁰ Af Calvins svar fra starten af maj 1554 fremgår det med al tydelighed, at reformatoren i Genève har været skuffet over Bullingers manglende begejstring. Han svarer kort og godt, at han slet ikke kan få øje på hårdheden; han skrev blot det, der skulle til, for at få has på alle Servets vildfarelser, så selv de enfoldige kunne fatte det. I øvrigt, fremfører Calvin, er der mange, der i denne anledning vil kæmpe en voldsom kamp imod ham. For ham, Calvin, er det godt at vide, at han har Bullinger som våbenfælle og medskyldig, for det var jo Bullinger, der havde opmuntret Calvin til at skrive bogen²¹ – altså i brevet fra slutningen af forrige november. Senere på året, i oktober 1554, fik Calvin en velkommen anerkendelse, idet den lutherske Philip Melanchthon skrev til ham og udtalte sin fulde og hele støtte til såvel Calvins bog imod Servet som den behandling, man havde givet Servet.²²

Med den forholdsvis blandede modtagelse, Calvins forsvar havde fået blandt 'vennerne', havde Calvin helt ret i at vente noget langt værre fra sine fjender. Ud over almindelig bagtalelse måtte Calvin tåle at blive hængt ud i både smædevers og udpenslede beretninger om grusomhederne i Genève. Hvor truende situationen blev opfattet af intellektuelle i Genève, som ikke befandt sig på Calvins linje, kan måske aflæses af den omstændighed, at flere af dem (fx Jean Collinet, Léger Grymoult og Pieter de Zuttere) følte

¹⁸ Ep. 1904 (Op. XV, sp. 22). Chadwick (2001), s. 389-90, fremfører, at dette brev er det første indlæg til fordel for religiøs tolerance, men det er nok at tage munden for fuld.

¹⁹ Ep. 1923 (Op. XV, sp. 71).

²⁰ Ep. 1934 (Op. XV, sp. 89).

²¹ Ep. 1947 (Op. XV, sp. 123).

²² Ep. 2031 (Op. XV, sp. 268). Da Melanchthon i 1557 kom til at udtrykke sin medfølelse med og forståelse for Sebastian Castellio (se nedenfor), så Calvin det derfor som et gement forræderi.

sig nødsaget til at forlade Genève umiddelbart efter henrettelsen. Det var da også fra de lærde humanister i især Basel, hovedangrebet på Calvin kom.

I Basel var den humanistiske arv efter Erasmus stadig levende, men Calvin var bestemt ikke uden tilhængere og støtter i byen. Meget karakteristisk for situationen var den franske humanist Sebastian Castellios omskiftelige livsløb. Oprindeligt havde Calvin rekrutteret Castellio til Genève i 1541, hvor han var blevet rektor for en latinskole og var blevet prædikant i et mindre forstadssogn. I løbet af ganske få år viste det sig, at Calvin og Castellio ikke lå helt så meget på linje, som i hvert fald Calvin havde troet. Det voksende modsætningsforhold blev tydeligt for alle, da Castellio tillod sig at bryde enigheden i forsamlingen af præster, som Calvin styrede med fast hånd. Dels havde Castellio tilladt sig at kritisere de præster, der under et udbrud af pest var flygtet fra byen i stedet for at blive på deres post og tage sig af de døende; dels opgav Castellio ikke sin egen teologiske overbevisning, blot fordi han måske derved kom i konflikt med Calvins opfattelse.²³ Konflikten endte med Castellios afsked, hvorefter han tog til Basel med sin familie. De næste ni år var svære for Castellio; til trods for sine fremragende filologiske kundskaber var han henvist til at ernære sig som redaktionel medarbejder for byens forlæggere og bogtrykkere. Først i 1553 lykkedes det at få Castellio udnævnt til professor i græsk på universitetet i Basel; på det tidspunkt havde hans dygtige, men også særegne latinske oversættelse af Biblen foreligget i to år. Allerede i fortalen til sin kommenterede latinske Bibel havde Castellio talt til fordel for tolerance i religiøse spørgsmål.

Det var derfor ikke uventet, at Castellio kom til at indtage en central rolle i angrebet på Calvin. Hovedfremstødet skete allerede i foråret 1554 med værket,

”Om man skal forfølge kættere, og hvorledes man i det hele taget skal behandle dem, i henhold til såvel ældre som yngre lærde mænds opfattelse” (*De haereticis, an sint persequendi, et omnino quomodo sit cum eis agendum, doctorum virorum tum veterum tum recentiorum sententiae*).

Bogen består som antydnet i titlen af uddrag af ældre og nyere prægnante tekster eller ’meninger’ (*sententiae*), som beskæftiger sig med, hvorledes man i kirke og samfund skal forholde sig til anderledes tænkende. Til at forbinde disse tekster til en enhed er der forfattet flere rammetekster (indledning og afslutning). Bogen skal være forfattet af en ’Martinus

²³ Litteraturen om Castellio er overvældende stor og særdeles mangeartet, idet han som en af ’historiens helte’ kan benyttes i forskellige sammenhænge. En nyere og grundig fremstilling er Guggisberg (1997).

Bellius', og dette læser man almindeligvis som pseudonym for Castellio selv. Bogen skal være trykt i Magdeburg, altså de ortodokse lutheraneres højborg.²⁴ Calvin lod sig imidlertid ikke narre; han var godt klar over, at det måtte være en Magdeburg, der lå ved Rhinen, altså Basel.

Castellio stod imidlertid ikke alene bag udgivelse af dette angreb på Calvin og myndighederne i Genève. Andre humanistiske intellektuelle som Celio Secundo Curione, der netop havde offentliggjort et angreb på Calvins opfattelse af Guds forudbestemmelse, havde formodentlig haft mere end en finger med ved værkets affattelse.²⁵ Flere af de ledende i Basel skal desuden have støttet bogen finansielt og praktisk. Bemærkelsesværdigt er det desuden, at bogen fik lov til at forblive uanfægtet af censuren i Basel, og at myndighederne intet foretog sig i denne anledning.

Castellio's forsvar for religiøs tolerance og imødegåelse af Calvins forsvar for forfølgelse af anderledes tænkende var forholdsvis ukompliceret. Imod Calvins urokkelige overbevisning om, at det er en enkel sag at identificere en kætter, anfører Castellio således, at dette slet ikke stemmer, og at det derfor er påkrævet at være tilbageholdende og i øvrigt huske på, at Herren selv blev henrettet som kætter. Desuden er der intet belæg for at behandle kættere med andre end de åndelige midler, som anvises i Det Nye Testamente. Calvins brug af gammeltestamentlige belæg for myndighedernes pligt til at retsforfølge og straffe anderledes tænkende afviser Castellio blankt: det er at forveksle det åndelige og det verdslige, og de verdslige myndigheder har ikke ret til at blande sig i sjælesorg og den pastorale formaning. Skønt Castellio ikke eksplicit formulerede det, havde han et klart blik for, at striden drejede sig Calvins monistiske opfattelse af loven og lovens håndhævelse.

I den konkrete situation havde humanisterne i Basel så afgjort en pointe, der måtte forekomme nærmest indlysende rigtig, mens Calvins og Genèves

²⁴ Magdeburg stod som et markant symbol for heroisk modstand imod katolsk forfølgelse og intolerance. Byen havde nægtet at underkaste sig Augsburger-interimet og blev i 1551/2 belejret af kejser Karl V i mere end et år. I den såkaldte 'Magdeburger Bekendelse' forsvarede lutheranerne retten og pligten til aktiv modstand imod den verdslige øvrighed, når den forsøger at påtvinge undersåtterne en falsk religion. Fortalerne for religiøs tolerance havde et klart blik for, at Martin Luther insisterede på troens personlige karakter og afviste korporlig afstraffelse af religiøse afvigere, så længe disse forholdt sig fredeligt og ikke truede den sociale orden. Således tildeles Luther sammen med Johann Brenz, den besindige grundlægger af den lutherske kirke i Württemberg, en fremtrædende plads i Castellios fremstilling.

²⁵ Han skal også have bidraget til en apologi for Servet, som udkom senere i 1554, og som er skrevet af en Alphonsus Lyncurius, der er 'nom de plume' for Curiones ven Matteo Gribaldi.

stilling måtte være vanskelig at forlige sig med. Sagen var den, at katolikkernes inkquisition og forfølgelse var noget, protestanterne kendte meget til, og fra et katolsk område som Frankrig fik de reformerte i byerne langs Rhinen og i Schweiz jævnlige underretninger om, hvor mange og hvilke trosfæller der var blevet slået ihjel af inkquisitionen. Bedre blev det naturligvis ikke i 1554, da den engelske Mary den Blodige iværksatte sin terror imod protestanterne, og de engelske flygtninge indfandt sig.

Diskussionen om religiøs tolerance og intolerance var dog kun lige begyndt i vesteuropæisk sammenhæng. Kun fem måneder efter Castellios værk udkom der en gendrivelse forfattet af ingen ringere end Calvins løjtnant og senere efterfølger, Theodor Beza.²⁶ I Genève viste det sig, at slaget slet ikke var tabt for Calvin. Tværtimod bakkede flertallet af borgere i Genève op om hans og hans meningsfællers parti i 1555, mens hans hovedmodstandere flygtede fra byen efter et fejlslagent forsøg på statskup. Erindringen om den brutale henrettelse af Servet, 'den spanske hund' (*hispanicus canis*) som Calvin kaldte ham,²⁷ forsvandt dog ikke, og ligesom så mange andre af de 'berømte fordømte' fik også Servet et monument på sin henrettelsesplads. Men det var langt senere (1903), da religiøs tolerance ikke længere var et spørgsmål, der satte sindene i kog.

Oversættelsen

Nogle ord angående oversættelsen er påkrævet. Oversættelsen er foretaget på grundlag af den franske udgave af fortalen. Denne udgave er ikke trykt så hyppigt som den latinske, idet det almindeligvis antages, at Calvin forfattede skriftet imod Servet på latin, og at det senere blev oversat til fransk. For hovedparten af værket kan dette meget vel være sandt, idet Calvin i størstedelen af sin tekst skulle forholde sig til Servets tekst, som jo forelå på latin. Hvad angår fortalen, som i øvrigt ofte udelades i udgaver af skriftet,²⁸ kan dette derimod ikke være tilfældet. I den franske udgave indgår der adskillige 'jeg'-passager, som er blevet udeladt i den latinske udgave, ligesom åbenlyse fejl her er blevet korrigeret. Hvad der således synes at have været tilfældet, er følgende: Calvin har dikteret fortalen til en af sine sekretærer, og da Rådets medlemmer, som formodentlig kun havde meget begrænsede latinkundskaber, skulle have mulighed for at læse i hvert fald den del, der direkte berørte retssagen, valgte Calvin at diktere den på fransk. Når fortalen så efterfølgende skulle indsættes i den endelige

²⁶ Se fx Zagorin (2003), s. 122 ff.

²⁷ Calvin, *Commentarius in Acta Apostolorum*, cap. 20,28 (Op. IIL, sp. 469).

²⁸ Fx er den udeladt i den seneste dobbeltsprogede udgave af skriftet, der foreligger i Calvin (2002). De forskellige tryk og udgaver af værket er katalogiseret i Guilmont & Peter (1991), s. 511-6.

'internationale' publikation, måtte den oversættes til latin. Dette sidste kunne Calvin formodentlig med sindsro overlade til en assistent, der også foretog de nødvendige redaktionelle justeringer.

Hvad angår Calvins terminologi er det værd at bemærke, at Calvins 'magistrat' gengives med 'øvrighed' eller 'øvrighedspersoner', idet konteksten afgør, om der menes konkrete personer eller selve instansen. Når Calvin taler om den 'troende' øvrighed, anvendes i oversættelsen udtrykket 'kristen øvrighed', idet Calvin ikke tager stilling til embedsindehavernes personlige tro (altså om de tilhører de frelste), men blot angiver, at de tilhører kirken. Calvin benytter ordet 'erreur' (fejl) i den middelalderligt tekniske betydning, ifølge hvilken det ligesom det latinske '*error*' er ensbetydende med 'kætteri', altså en opfattelse, som bør tilbagekaldes eller straffes.

I sin beskrivelse af øvrigheden kan Calvin anlægge forskellige synsvinkler. Følgende forekommer at være de gængse: 1) når Calvin placerer magistraten/øvrigheden ved siden af fyrsterne, tænker han på bystaternes øvrighed, altså de borgerlige myndigheder; 2) når han taler om slet og ret magistraten/øvrigheden, sammentænker han fyrster og byernes øvrighed; den implicerede modsætning er her til den kirkelige myndighed (uanset hvilken form denne måtte have); 3) når han taler om magistraterne, kan han tænke på de personer, som beklæder et offentligt embede, eller på de mange øvrigheder, som besidder magten på hvert deres område (altså konkret eller abstrakt).

Sidetal i tuborgklammer henviser til spalterne i Bezas udgave af Calvins teologiske 'småskrifter' i andet optryk fra 1611.

Jean Calvin

Fortale til

*Forsvar for den ortodokse tro på den hellige Treenighed,
imod spanieren Michael Servets forfærdelige kætterier,
hvorunder det bevises, at kættere skal betvinges med
retfærdighedens sværd og, i det konkrete tilfælde, at man i
Genève med rette og fuldt berettiget straffede en så ugudelig
person*

(Genève, 1554)

Strukturen i Calvins fortale

I. Indledning om Servets kætteri og rettergang samt Calvins rolle	27
II. Forsvar for øvrighedens ret og pligt til at straffe kættere – imod forhærdede sjæle som Servetus og Castellio	33
III. Forsvar for øvrighedens ret og pligt til at straffe kættere – over for de enfoldige sjæle	37
<i>a. Imod Pavekirkens forfølgelse af protestanter</i>	37
<i>b. Imod argumenter til fordel for tolerance</i>	42
Menneskets indsats	42
Undertrykkelsens pligt og formål	45
Mildhed og strenghed	46
Mattæus 13,24-30	48
Apostlenes Gerninger 5,34-39	49
Apostlenes Gerninger 26,26-30	49
Mattæus 26,52	50
<i>c. Argumenter til fordel for undertrykkelse</i>	51
Ud fra den naturlige fornuft	51
Ud fra Det Gamle Testamente	52
Ud fra Det Nye Testamente	55
Moses som forbillede	55
Fyrsternes forpligtelse på sandhed og orden	56
IV. Calvins rolle i Servet' rettergang og domfældelse	58

Erklæring til forsvar for den sande tro, som alle kristne har angående personernes trehed i den ene Gud, imod spanieren Miguel Servets afskyelige kætterier, og her bevises det også, at det er tilladt at straffe kætterne, samt at det var med fuld ret, at denne forbryder blev henrettet af retsvæsnet i byen Genève.

I

Ligesom Gud i vor tid har vist verden denne enestående nåde at føre Evangeliets rene lære tilbage i lyset, efter at den i lang tid havde ligget begravet, således er vi også på det rene med, at Djævelen har brugt sin sædvanlige list for at formørke denne lysende klarhed, idet han har opvakt flere fantastiske ånder, som har udspreddt forskellige slags vranglære, sådan som gendøberne, libertinere og deres ligemænd. Blandt dem var der imidlertid også en vis spanier ved navn Miguel Servet, som har frembragt en sammenfiltret bunke af så utrolige fantasterier, at hans ugudelighed overgår ethvert onde, som de andre har formået at komme med. Men skønt jeg klart indså, at hans gift var mere end dødelig, forekom det mig alligevel ikke, at det ville være hensigtsmæssigt at ordinere et lægemiddel og med forsæt at kæmpe imod hans vranglære – især i betragtning af, at dens meningsløshed er så åbenlys, at jeg kunne håbe, at den snart ville fordampe af sig selv, uden at nogen havde gjort front imod den. Ganske vist havde jeg nærmest i forbifarten nævnt mandens navn i nogle af mine bøger,²⁹ for at alle kristne kunne blive advaret om at tage sig i agt for hans ondskab. Men da det ikke syntes mig nyttigt at lufte så vidtløftige fantasterier, som kun havde til formål at ryste de enfoldiges tro, tvang jeg mig til at afstå fra at gå videre med sagen. Og som jeg allerede har sagt, tænkte jeg, at det måtte være overflødigt, da der ikke var grund til at frygte, at mennesker med sund sans og gennemsnitlig forstand ville lade sig bedrage af så letbenede tåbeligheder. På den anden side, hvad manden angår, da han havde en urolig ånd (ligesom sine landsmænd) og derudover var bevæget og begejstret af en tåbelig og tøjlesløs stræben, er der ingen grund til at undre sig, om han slog sig på at udtænke mange spekulationer, og om han berusede sig heri for at rose sig af sit vanvid. Men jeg mente ikke, at der

²⁹ Ud over private breve havde Calvin nævnt Servet i sit forsvar for Farel (“Pro Farello et collegis eius adversus Petri Caroli calumnias defensio”) fra 1545 (Op. VII, s. 317a). Denne bog var imidlertid udkommet under navn af Nicolas de Gallars, som var en af Calvins nærmeste forbundsfæller, og som året efter blev Calvins kollega i Genève; jf. De Greef (2008), s. 160. I Calvins senere skrifter omtales Servet forholdsvis hyppigt. Den latinske oversættelse afspejler formodentlig den manglende præcision i Calvins fremstilling, idet den gengiver det franske ‘livres’ (‘bøger’) med det lidt mere rummelige ‘*lucubrationes*’ (‘natlige skriblerier’).

var en tilsvarende fare for andre, som ikke ville have nogen grund til at bebyrde sig med, hvad andre har smag for.

Senere har jeg af det, som retskafne mennesker fortalte mig, indset, at jeg tog fejl i denne sag. Jeg havde faktisk ikke været opmærksom på, hvilken kraft der er i den lammende og fordummende ånd, som Gud sender ned over alle, der foragter hans lære, idet Han hævner sig over, at de har krænket en så hellig ting. {1506} Ganske vist var jeg ikke uvidende om det, som Skriften overalt udtaler om den sag, og jeg kendte også de eksempler, som Gud nærmest altid har givet. Men i samme grad som jeg havde foragtet tåbeligheden i den vranglære, som ikke besad nogen kraft til at bedrage, var jeg derved blevet så forsømmelig, at jeg undlod at tænke på, at hvis verden på noget tidspunkt har fremkaldt Guds vrede, så er det i vor tid, som har nået topmålet af alle onder, og det er helt velfortjent, at Gud i dag sender en langt mere forfærdelig hævn ned over mange utaknemmelige mennesker end i nogen tidligere tid, vi kan læse om. Når vi læser Irenæus, var der ingen, som ikke skammede sig over de naragtigheder, som Valentin brugte i sit forsøg på at fortælle Guds sandhed, for dem var der, som man siger, hverken hoved eller hale på.³⁰ På samme måde var det med manikæerne og de andre forvirrede hoveder, som helt åbenlyst drev gæk med hele verden, idet de udsprede helt igennem uhyrlige fantasifistre.³¹ Det er således et under, at de ikke straks blev forkastet sammen med alle de andre skampletter, således som de havde fortjent. Imidlertid ser vi, at de fandt medskyldige, som lod sig forblinde af dem. Og hvorledes skal vi forklare, at det kunne ske, hvis ikke det var, fordi Gud overgav og ligesom nedstyrede de mennesker i afgrunden, som var styret af en forfængelig nysgerrighed og et fordærvet begær efter noget nyt. Således har de, der havde bind for øjnene eller gik med lukkede øjne, med fuldt overlæg kastet sig i Satans fælder, uanset at de var helt synlige; de har ligefrem lagt rebet om halsen på sig selv for at strangulere sig. Og i dag, hvad skal vi sige? Vi ser, at flertallet har tabt al menneskelig skamfølelse og ikke undser sig for at drive gæk med Gud. De fører sig frem med en grænseløs frækhed og besudler de hellige mysterier, helt som svin, der stikker trynen ned i velordnede skatte og bringer alt i uorden. Der er også mange, som gennem deres onde og udsvævende liv bringer skam over Evangeliet, som de dog

³⁰ Kirkefaderen Irenæus vendte sig i skriftet "Mod kætterne" (dansk oversættelse ved Mogens Müller, Anis, 1999) imod gnostikeren Valentin.

³¹ Manikæismen var en synkretistisk religion og livsfilosofi, som omkring år 300 kom til Romerriget fra Persien, hvor grundlæggeren Mani skal være blevet henrettet i 277. Kirkefaderen Augustin af Hippo var som ung i flere år tilhænger af manikæismen, men vendte sig imod den i adskillige polemiske skrifter. Disse bøger blev hovedkilden for Vestens kendskab til den tidlige manikæisme, som allerede i 382 blev forbudt af den romerske kejser Theodosius.

bekender sig til. Og for vi ikke skal blive hængende i en alt for lang og detaljeret gennemgang af alle vantroens afarter, kan vi konstatere, at en stor del finder glæde ved skøre fantastier og helt ukontrolleret giver sig hen til dem, samt at man ikke kan mætte begæret hos dem, der altid brænder efter noget nyt, lige så lidt som [uroen] hos et menneske, der lider af {1507} et udslæt. Gud betaler følgelig menneskene en sådan løn, som de gennem deres laster har gjort sig fortjent til. Den består i, at Han – på trods af deres gode naturlige fornuft og endog nogle erhvervede kundskaber – lader dem blive så for dumme, at de snubler i vranglære, der er så forstyrret og så hæslig, at den snarere ligner en vanskabning end noget andet.

Men skønt jeg ikke straks tænkte på disse ting, sådan som jeg havde været nødt til for at kunne gribe ind, hvad betyder så det, når erfaringen viser, at Gud med fuld ret ønskede at straffe dem, der havde viklet sig ind i Servets indfald. Og det er også årsagen til, at der ikke er grund til at undre sig over, at der er flere i Italien end andre steder, som er smittet med dette skidt. Det, jeg siger, skal ikke opfattes som bagvaskelse af de mennesker i denne nation, som ønsker at fremstå som retskafne og mådeholdne; hvad mere er, de vil med glæde slutte sig til mig, når det drejer sig om at revse deres lands last. Hvor ville jeg ønske, at denne last ikke var så udbredt i så mange andre egne, og da ikke mindst hos os franskmænd. Der er så meget af den, at denne sygdom hersker nærmest overalt, hvor mennesker har en flygtig og letbevægelig ånd og derfor pirres af forfængelig nysgerrighed. Og fordi italienerne har mere af denne ånd end andre – jeg ved ikke hvorfor – står de så meget mere på spring for at komme med mange påfund. Men de, der er så begærlige efter luftige nyheder og hengiver sig til dem med en helt grænseløs appetit, fortjener ikke blot at blive fyldt med luft, men også at indånde mange dødelige infektioner, som Satan blæser i hovedet på dem. Og fordi jeg har hørt fra troværdige mennesker, at flere italienere på denne måde er blevet forført af Servets vranglære, har jeg ingen grund til at skjule, at jeg går i rette med dem, for jeg forsøger at føre dem tilbage på den rette vej og endog at få dem til at skamme sig over deres letsindighed. Jeg kan godt sige, at de, der praler af at tilhøre denne ulykkelige kætters parti, er indbyrdes uenige som ild og vand, således at hvad den ene fordømmer, det godtager den anden nærmest i trods.³² Heraf kan man let

³² Da den katolske modreformation satte sig igennem i Italien, flygtede adskillige italienere mod nord. Nogle var protestanter, mens andre var nærmest spiritualister og fritænkere. Calvin stod i kontakt med flere kredse af eksilerede italienere og var ikke mindst fortrolig med forsamlingen i Zürich. Hvem Calvin præcist henviser til her, lader sig ikke sige med sikkerhed. Dog har han formodentlig den indflydelsesrige Laelius Socinus i tankerne, idet han kort forinden havde formanet denne til at lægge 'nysgerrighedens last' bag sig og afstå fra luftige teologiske spekulationer; se fx Calvins brev

indse, at de finder en sådan glæde ved nye indfald, at de for nyhedens skyld er venligt stemt over for vranglære, som de endnu ikke kender. Imidlertid gør Gud dem blinde, således at de som Midjanitterne kaster sig over hinanden for at spise hinanden op.³³ Hvis jeg kan udvirke så meget, at jeg fører dem, der har kæmpet en ondsindet strid på grund af uoverlagt tåbelighed, tilbage til ædruelighed, vil mine anstrengelser ikke have været forgæves. Og rent faktisk arbejder jeg i dette håb. Under alle omstændigheder har jeg også et andet hensyn: når sådanne mennesker fortsætter deres virke med uforbederlig stædighed, vil jeg imødegå deres ondskab, for at de og deres fejlslutninger ikke skal forlede de enfoldige.

Det er muligt, at det ville have været bedst at tage fat med det samme, men nu tvinger nødvendigheden mig, især fordi jeg ikke er i tvivl om, at der er opstået mange rygter, som cirkulerer overalt, fordi Servet for nyligt blev henrettet af retsvæsenet {1508} i vor by. Hvis nogen indvender imod mig, at jeg snarere burde have skrevet, mens manden var i live, og at det ser ud, som om jeg skånede ham af frygt og kujoneri, idet jeg ikke nærede tillid til, at jeg kunne imødegå hans svar, eller ligefrem, at jeg er grusom, når jeg forfølger de døde, så ligger svaret på begge indvendinger lige for. Eftersom jeg håbede at drage dette ulykkelige menneske tilbage på den rette vej, virkede jeg nemlig i al hemmelighed uden at stille mig an i offentligheden. Og for at ingen skal anklage mig for at lyve, vil jeg kort gengive det, som han selv to timer før sin død bekendte i nærvær af flere tilforladelige vidner. For han bad om at få lov til at tale med mig, og rådsherrerne sendte to medlemmer af rådet³⁴ for at hente mig, og de skulle være vidner til det ærinde, han ville mig. Da den ene havde spurgt ham om, hvad han ville sige til mig, svarede han, at han ville bede mig om tilgivelse. Da indvendte jeg ganske enkelt, og som sandt var, at jeg aldrig havde søgt at stille ham til regnskab for nogen særlig uret. Her satte jeg ham blidt på plads, således som jeg ikke sparede mig den gang for mere end seksten år siden for at vinde ham for Vorherre – ja, jeg gik så langt, at jeg satte mit eget liv på spil i den anledning.³⁵ Efter at han havde accepteret dette, anførte jeg, at jeg

til Socinus fra starten af januar 1552 (Ep. 1578, Op. XIV, sp. 229-230). Laelius Socinus var onkel til Faustus Socinus, den senere berømte leder af anti-trinitarerne.

³³ Jf. Dom 7,22; Es 9,4 og 9,19-20.

³⁴ Der er tale om medlemmer af det såkaldt 'lille' råd, den verdslige myndighed, der var instans for retssagen.

³⁵ Calvin henviser til den gang i Paris, hvor Servet udeblev fra en aftale med Calvin. Calvins efterfølger, Theodor Beza beretter i sin skildring af Calvins liv, at denne havde aftalt at mødes med Servet i rue Saint-Antoine, idet han håbede at kunne overbevise Servet om rigtigheden af den ortodokse opfattelse af den guddommelige treenighed. På dette tidspunkt havde Servet fået udgivet sin lille bog om treenighedslærens fejlagtighed (*De trinitatis erroribus libri septem*, 1531). Servet havde boet hos den førende reformator i Basel, Johannes Oecolampadius, og forsøgt at vinde ham for sin opfattelse

oprigtigt havde bestræbt mig på at forsonne ham med alle Guds gode tjenere, og uanset hvor krigerisk han havde opført sig, var jeg ikke ophørt med fremdeles at formane ham gennem milde breve.³⁶ Kort sagt, jeg havde lige til det yderste forholdt mig medmenneskeligt, lige indtil han var blevet så forbitret over mine gode og hellige formaninger, at han havde rettet et sandt vanvid snarere end vrede imod mig. Derefter sagde jeg, at jeg lagde alt det, der angik min person, bag mig, og jeg bad ham om snarere at tænke på at bede Gud om undskyldning, for det var Ham, han havde bespottet så forbryderisk, idet han ville udviske de tre personer, som er i Hans væsen, og havde sagt, at de, der bekender, at Faderen, Sønnen og Helligånden er reelt forskellige i den ene Gud, opdigter en Cerberus med tre hoveder.³⁷ Jeg bad ham om at bruge sin energi på at bede Guds Søn om forladelse, for ham havde han vansiret ved sine drømmerier, idet han havde nægtet, at han var iklædt vort kød, og at han var os lig i sin menneskelige natur; og dermed havde han fornægtet ham som Frelser.³⁸ Da jeg blev klar over, at jeg ikke fik noget ud af disse opfordringer, ville jeg ikke være mere

af forholdet mellem Gud og verden. Dette var ikke lykkedes, og Oecolampadius havde tværtimod været særdeles ihærdig med at advare de protestantiske ledere i Schweiz imod det unge brushoved. Der hersker nogen usikkerhed angående dateringen af Calvins planlagte møde med Servet. Dette skyldes, at Beza, som normalt er godt informeret, henlægger det til 1534, som er et forholdsvis 'uoplyst' år i Calvins liv; han var mere eller mindre gået under jorden i tiden efter Nicolas Cops berømte tale og søgte i slutningen af året til Strassburg. I denne passage daterer Calvin det ikke stedfundne møde til 1536/37, altså tiden efter at han havde fået udgivet sin lærebog i den kristne religion. Det står fast, at Servet var i Paris fra slutningen af 1536 og frem til foråret 1538, ligesom det er bevidnet, at Calvin opholdt sig i Paris enten i 1536 eller 1537, fordi han skulle ordne nogle familiesager, bl.a. skulle han forvalte arven efter sin fader. På dette tidspunkt var det naturligvis forbundet med stor personlig fare for ham at færdes i Paris, idet han var en offentligt kendt evangelisk teolog og dermed et oplagt mål for den franske inkquisition.

³⁶ Calvin sigter til den korrespondance, som fandt sted i 1545-6, og som var på Servets foranledning. Servet stillede Calvin nogle teologiske spørgsmål i forbindelse med affattelsen af bogen om genoprettelsen af kristendommen (*Christianismi restitutio*), som dog først udkom i 1553. Calvins tålmodighed med Servet rakte imidlertid kun til et par breve, og han værdsatte slet ikke det udkast af værket, som Servet sendte ham.

³⁷ 'Cerberus' er navnet på den trehovedede fabelhund, som i græsk mytologi vogter indgangen til de dødes rige og forhindrer, at de døde slipper ud. Servet havde i 1548 – eller kort derefter – sendt et brev til Calvins kollega, præsten Abel Pouppin, og heri havde han anført, at ortodokse kristnes Gud var en ren Cerberus, og at protestanternes religion var rent menneskeligt hjernesvind. Naturligvis fik Calvin kendskab til brevet, som da også er at finde blandt akterne til den senere retssag; se Calvin, Op. VIII, sp. 750. I det femte forhør bliver Servet stillet til ansvar for brevet; se Calvin, Op. VIII, sp. 769.

³⁸ Calvin hentyder her til det siden oldkirken klassiske aksiom, at Kristus som frelser må være både Gud og menneske, idet han kun som Gud har magt til at frelse, mens han kun kan frelse det, som han har gjort til sit eget, nemlig den menneskelige natur, som han har antaget ved at lade sig føde som menneske. Jf. Fil 2,6-11.

forstandig, end min Herre tillader mig. Derfor fulgte jeg den hellige Paulus' regel og trak mig tilbage fra en kætter, som var fordømt af sig selv og bar brændemærket og skampletten i sit hjerte.³⁹ Jeg beretter dette, for at enhver skal vide, at det snarere var beskedenhed end frygt, der bestemte min måde at forholde mig på, mens Servet var i live, og at jeg derfor ikke indlod mig på diskussion med ham, selv om sagen stod så tilpas gunstigt for mig. Og faktisk vil alle mennesker, der ledes af retfærdighedssans, komme til samme konklusion; ligesom han i sandhed hverken besad en viden eller en veltalenhed, som ville kunne ryste mig, så at jeg skulle have været bange for ikke at magte at feje ham af banen. Det er jo en kendt sag, at jeg {1509} lige til nu ikke har haft vanskeligt ved uophørligt at sætte mig op imod alle sandhedens fjender, uanset hvor dygtige de måtte være og blev anset for at være. Hvad mere er, for at forsvare Vorherre Jesu herlighed angreb jeg dristigt alle dem, som rejste sig imod Evangeliets rene lære. Det, der har holdt mig tilbage indtil nu, var snarere frygten for, at bagtalerne skulle komme på den tanke, at jeg kun søgte kampen for kampens skyld. Nu da Servet efter sin død har efterladt sin vranglæres dødelige stank, så vil enhver, der ærgrer sig over, at jeg modarbejder et sådant onde og forhindrer det i at brede sig, afsløre sig som ond og grusom. Jeg spørger bare, ville det ikke være en helt igennem fordærvet form for medmenneskelighed, hvis man for at dække over ét menneskes vanære skulle udsætte tusinde sjæle som bytte for Satan? Bønfald Gud om, at alle Servets kætterier må blive godt og grundigt begravet! Men når jeg hører, at de flyver hid og did, så ville jeg være en svigefuld forræder, hvis jeg holdt min mund. Hvordan kan jeg i øvrigt aflægge regnskab for den afstraffelse, som blev dette menneske til del, ud over den nærværende traktat, som jeg skriver imod ham? For det, som rådsherrerne, der er ansvarlige for retsvæsnet, gjorde, skriver mange uvidende mennesker på min konto, som om jeg var ophavsmanden. Men jeg vil faktisk ikke nægte, at det var på min foranledning, at han blev sat i fængsel. Eftersom byens love fastlægger, at en retssag ikke kan påbegyndes, med mindre en eller anden gør sig til part i sagen, tilstår jeg, at det menneske, som anlagde sag imod ham, gjorde det på min tilskyndelse.⁴⁰

³⁹ Tit 3,10-11. Calvin anser, at han handlede ret i 1540erne, men at situationen i begyndelsen af 1550erne var en anden, og at han derfor var tvunget til at forholde sig anderledes; jf. nedenfor, afsnit IV.

⁴⁰ Det er klart, at Calvin ikke havde noget juridisk ansvar for sagen imod Servet; domstolen hørte under det verdslige styre, altså borgmestrene og rådene. Calvin stod bag anmeldelsen, idet hans privatsekretær Nicolas de la Fontaine anmeldte Servet for 39 læremæssige vildfarelser. Der var formodentlig flere grunde til, at Calvin ikke selv påtog sig at anmelde Servet. For det første blev både den anklagede og anklageren anbragt i fængsel, indtil man havde foretaget en vurdering af anklagens lødighed; hvis der var tale om en grundløs anklage og dermed bagvaskelse, ville rollerne blive byttet om. For det andet ville rollen som anklager begrænse Calvins adgang til senere at medvirke som rettens teologiske ekspert.

Men da han var blevet dømt for sine kætterier, argumenterede jeg ikke for, at han skulle straffes med døden, og det er alment kendt. Og jeg har ikke kun alle gode borgere som vidner på det, jeg her siger, men jeg ærgrer også alle de onde ved at forsikre, at sådan forholder det sig. Mig forekommer det nemlig, at spørgsmålet om, hvor langt jeg gik, ikke er af så stor betydning, at jeg på tryk skal anstrenge mig for at gendrive de bagvaskelser, som pådattes mig af enten de onde eller de vanvittige eller de tåbelige eller spradebasserne og de tøjlesløse. For det drejer sig om en højere sag.

II

Jeg er derfor overbevist om, at det vil være til større nytte at behandle det overordnede spørgsmål, om det er tilladt for fyrster og kristne dommere at straffe kætterne. Men da jeg i denne debat har med to slags mennesker at gøre, vil jeg også behandle den første og den anden gruppe i overensstemmelse med, hvad de fortjener. Der er i dag flere fantaster og oprørere, som hvis det var dem tilladt at udspy det, som de har undfanget i deres hjerne, så ville der ikke være noget, som de ikke ville vende op og ned på, alt efter hvor deres tøjlesløse frækhed drev dem hen. Man behøver ikke undre sig over, at sådanne mennesker ønsker, at man afstår fra at straffe kætterske meninger og giver enhver frihed til at sige, hvad han måtte ønske.⁴¹ Alle epikuræere, ateister og gudsforagtere kan let være enige heri, for de ville dermed få opfyldt alle deres ønsker, hvis de dristede sig til af fuld hals at udspy de blasfemier, som de i smug hvisker {1510} til hinanden på deres kaudervælsk. Kort sagt, alle de, der holdes tilbage fra at skrive onde ting af frygt for, at de skal blive straffet, snarere end for skam og beskedenhed, beklager sig over, at der hersker et alt for voldsomt tyranni, når man ikke tillader folk frit at skrive alt det, som de kan fantasere sig frem til. Og Servet, som vi nu beskæftiger os med, hørte til denne gruppe. Da han nemlig var bedrøvet over, at hans utæmmelige skriveklø blev undertrykt, blev han en kraftfuld og vedholdende talsmand for, at retsvæsnen kun skal være tilskuer, når det drejer sig om religiøse spørgsmål, og ikke bør blande sig i dem. Ikke desto mindre modsiger han sig selv eftertrykkeligt – han var jo helt overmandet af vanvid – for i det brev, som han fik trykt imod mig, behandler han dette spørgsmål, om den kristne øvrighed har ret til at henrette forbrydere.⁴² Når han fremlægger sin overbevisning om dette, begynder han på denne måde:

⁴¹ Calvin sigter formodentlig her i første række til Sebastian Castellio, som få år tidligere havde talt til fordel for religiøs tolerance. Dette var i fortalen til hans latinske oversættelse af Biblen, der var dediceret til den unge protestantiske konge af England, Edward VI. Forholdet mellem Calvin og Castellio var ikke venskabeligt, idet Calvin reelt havde foranlediget, at Castellio måtte forlade Genève.

⁴² Servet, Ep. 27 (Calvin, Op. VIII, sp. 708). Efter at Calvin var ophørt med at besvare

”Den bedste ordning, man her kan have, er den, som Helligånden lærer. Den sigter mod, at kødet skal holdes i tømme, men den befaler ikke at slå ihjel. Guds sandhed er, at den strengthed, der fører til dødsdom, er blevet formildet med Jesu Kristi komme, i hvert fald når der er håb om forbedring. Derfor svarer han den utro kvinde (Joh 8,11) ”Gå bort og synd ikke mere”, og et andet sted (Joh 5,14) tilføjer han, ”Af frygt for, at noget værre skal ramme dig”. Ligesom altså den almægtige dommer retleder og formaner os, før han slår os ihjel, bør andre dommere også gøre. Det er sandt, at den hellige Peter dræbte Ananias og Safira (ApG 5) og ikke ventede på, at de skulle forbedre sig, men det skyldtes den allerstørste afsky for deres forbrydelse, og fordi de skulle tjene som skrækbillede for andre, eller fordi Helligånden, som de havde udvist foragt for, dermed gjorde det klart, at de var uforbederlige og forstokkede i deres ondskab. Denne forbrydelse fortjener slet og ret døden både i Guds og menneskers øjne. Hvad angår de andre forbrydelser, hvor Helligånden ikke giver en særlig belæring, eller hvor der ikke foreligger en indgroet ondskab, eller hvor der ikke forekommer at være en overlagt stædighed eller en alt for stor uhyrlighed, dér bør vi snarere håbe på forbedring ved hjælp af andre revselsesmåder end dødsstraffen. Blandt disse måder at tugte på kan forvisning især prises som en, Jesus Kristus bifalder, ligesom ekskommunikation er godkendt i Kirken. Det er netop på den måde, man i gamle dage straffede skismaer og kætterier, lige så langt tilbage man kan spore den apostolske lære. De, som er forbrydere uden for troens område, straffes efter de menneskelige love, sådan som også naturens ret tilsiger. Jesus Kristus talte ikke imod dette, ligesom han heller ikke afviste, at der skal være dommere til at foretage skifte, den gang han afviste at dele bo mellem to brødre (Luk 12,13-4)”.

Her har I så Servets egne ord, hvor han først – som man kan se – benægter, at Helligånden befaler at henrette nogen; siden forklarer han åbent, at den strengthed, der går så langt som til at slå ihjel, er blevet afskaffet med Vorherre Jesu komme, så længe der er håb om forbedring. Kort efter tilstår han, {1511} at man med fuld ret kan straffe forbrydere – bortset fra i sager, som vedrører troen – og at sådanne straffe ikke blev fjernet med Jesu Kristi komme, og at alt det angår ordensmagten. Ikke desto mindre kalder han mig for en jøde, for så vidt som jeg opretholder Lovens strengthed i dens helhed.⁴³ Men jeg er ikke bange for, at noget forstandigt menneske vil lægge mig til last, at jeg ikke vover at afvige en tøddel fra det, som Gud har fastlagt for al fremtid. Jeg spørger bare, hvilken modsigelse vikler han sig ikke ind i? Han siger, at Jesus Kristus ikke ønsker, at man straffer andre

Servets breve i 1546, fortsatte Servet med at forfatte breve stilet til Calvin. Om han faktisk sendte dem til Calvin, vides ikke, men han lod dem trykke i sin bog i 1553.

⁴³ Servet, Ep. 25 (Calvin, Op. VIII, sp. 706).

end dem, som viser sig at være helt hinsides håb, med døden. Og hvordan beviser han det? Fordi Jesus siger til den utro kvinde ”Gå og synd ikke mere”. Men da han afviste at være dommer og trække sværdet imod misdæderne, vil det så sige, at han ønskede, at man skal lade forbrydelser være ustraffede? Med en sådan argumentation ville man kunne slutte, at han havde afskaffet bodeling, da han afviste at fungere som opmand mellem de to brødre og dele deres arv. Og som man har set, skærer Servet struben over på sig selv tre linjer længere nede i sin egen bekendelse.⁴⁴ Den anden grund er, at Helligånden lærer, at vi skal undertrykke kødet og ikke at slå ihjel. Man må spørge, om han overhovedet har læst tre sider af Skriften, hvor der ellers så hyppigt er tale om at døde kødet. Men jeg medgiver, at det ikke skal forstås om den legemlige død, men det vidner om dette menneskes æseldumhed, som tillægger den verdslige øvrighed det, der siges om den åndelige opøvelse, som enhver kristen bør varetage som privatperson. Den tredje grund er, at man bør følge den himmelske dommer, som kun straffer dem, der er hinsides håb. Som modargument må dette siges at være helt forfejlet, for det gør Gud foranderlig og uenig med sig selv,⁴⁵ for det er en kendt sag, at Gud straffede mange af de troende med den legemlige død, idet Han derved revsede dem som en fader sine børn, ikke for at fortabe dem, men for at frelse dem. Under alle omstændigheder, eftersom han åbent vedstår (som vi senere skal se), at han ikke er særligt langt væk fra manikæerne – der jo hævdede, at der var en anden Gud under Loven end Ham, der er nu – vil jeg ikke anføre noget eksempel fra Det Gamle Testamente imod ham.⁴⁶ Jeg vil indskrænke mig til at anføre den hellige Paulus, som først sagde, at mange var døde i Korinth på grund af den foragt, man dér havde udvist for den hellige nadver, og så gentagne gange trøster dem, han skriver til, idet han siger, at de troende er blevet revset af Gud, for at de ikke skal gå til grunde med verden (1 Kor 11,29-32). Hvis nogen svarer til fordel for Servet, at Gud befrier sine egne fra den evige fordømmelse, når Han berøver dem det jordiske liv, så er det præcist det, som jeg også mener, nemlig at nogle, som slet ikke er forkastede, godt kan blive straffet korporligt. Hvad angår Ananias’ og Safiras død, er der ikke behov for en omstændelig påvisning af, at han kun kommer med indholdstomme udflugter, fordi enhver ser det. Kun beder jeg læserne om at sammenstille disse to punkter, nemlig ”at alle

⁴⁴ Servet, Ep. 27 (Calvin, Op. VIII, sp. 708-9).

⁴⁵ Servet, Ep. 22 (Calvin, Op. VIII, sp. 691 ff.), forsvarer, at mennesket er udstyret med fri vilje, og at Guds forsyn tager hensyn til menneskets afgørelser. Dette er i direkte modsætning til Calvins hævde af menneskets trælbundne vilje og Guds uimodståelige prædestination. Ifølge Calvins opfattelse må Servets forståelse medføre, at Gud må blive tvunget til at skifte vilje i takt med forandringer i menneskets omskiftelige vilje og gerninger.

⁴⁶ Servet, Ep. 25 (Calvin, Op. VIII, sp. 705).

forbrydelser, der ikke afslører {1512} en uforbederlig ondskab eller alt for stor uhyrlighed, og om hvilke Helligånden ikke udtaler noget særligt, i disse tilfælde bør man afprøve de revselsesmåder, som fører til bod, og ikke straffe med døden.” Helt modsat: at Jesu Kristi lære ikke forhindrer, at man straffer forbryderne i overensstemmelse med de borgerlige love, undtagen når det drejer sig om troen. Servets elever skal virkelig være skarpsindige og kunne ophæve hele naturens orden, hvis de skal forene to så modsatrettede ting.⁴⁷ Derudover spørger jeg, hvor han har fisket denne undtagelse, at man ikke bør straffe dem, som har skændet troen, helt som de andre forbrydere? For denne forskel er ikke bevidnet i Skriften, at man skal kræve en mindre gengæld for uret, som er gjort imod Gud, end for den, der angår mennesker. Hvis han vil have os til at tro, at stregheden i afstraffelsen af kætterne er blevet formildet med Jesu Kristi komme, skulle han også have fundet et eller andet vidnesbyrd (fra Skriften), men i stedet var han skamløs nok til at henfalde til løgn, som om han havde indgået den overenskomst med verden, at alt det, han havde drømt, gik for at være sikkert.

Der er en anden fantast, som efterligner filosofen i hans usle hule, og som kalder Servet for sin gode broder.⁴⁸ Han siger, at man ikke bør straffe kætterne, eftersom enhver fremfører den udlægning af Skriften, som forekommer ham rigtig, og at sandheden er som skjult i mørke skyer. Denne gode teolog vil altså langt hellere udviske troen fra menneskets hjerte end at tåle, at man straffer dem, som vender den på hovedet. Hvilken religion ville der så blive tilbage i verden? Hvilket kendetegn ville der være på den sande kirke? Kort sagt, hvad ville der blive af Gud og af Jesus Kristus, hvis læren er usikker og ligesom holdt hen i det uvisse? Og hvilken skændsel gør man ikke mod Gud, når man siger, at Han i den grad har vendt og drejet sin tale i den hellige skrift, at Han kun har anstrengt sig for at drive gæk med menneskene og holde dem hen? Men hvis vi ikke

⁴⁷ For Calvin er Servets argumentation slet og ret usammenhængende, idet de alvorligste forbrydelser er brud på den grundlæggende forpligtelse til at ære og dyrke Gud. Dette er naturens orden, for Gud er hævet uendeligt over enhver skabning.

⁴⁸ Calvin sigter her til Sebastian Castellio, hvis fortale til en ny fransk oversættelse af Biblen (1555) cirkulerede som manuskript blandt ledende protestanter i 1553. I fortalen, der var stilet til den franske konge, Henrik II, advarer Castellio imod religiøs forfølgelse, idet de læremæssige forskelle, som tillægges afgørende stor betydning i konflikten mellem katolikker, protestanter og døbere, i virkeligheden skyldes menneskets begrænsede fornuft og Skriftens flertydighed. Castellio, som her følger sin åndelige mentor, Erasmus, forsøgte i denne tekst at bevæge den franske konge til at afstå fra den voldsomme og blodige forfølgelse af franske protestanter. Som Calvin så sagen, havde Castellio dermed smidt barnet ud med badevandet, for hvis ingen kunne vide, hvad der var den rette religion og vej til frelsen, så må Gud være en bedrager og mennesket uhjælpeligt fortabt.

besidder en sikker og vis religion i den hellige skrift, så følger det, at Gud har villet sætte os på forgæves arbejde og holdt os for nar. Hvilken anden mulighed har sådanne mennesker end at tilintetgøre den hellige skrift, således at de får fri bane til at forestille sig alt det, som måtte falde dem ind? Imidlertid ser man klart, at det, jeg sagde overfor, er alt for sandt, nemlig at alle, der spotter Gud, og som flyder over med ugudelighed, ligesom alle oprørere⁴⁹ taler deres helt egen sag, når de forsvarer, at fyrsterne og den verdslige øvrighed ikke bør understøtte den sande religion med sværdet, idet de foregiver at have tilladelse til at besvære hele verden uden at blive holdt tilbage, og uden at man får dem til at føle, at de øver ondt.

IIIa

Men jeg ser bort fra den slags mennesker og kommer til dem, som er enfoldige og af den gode art. Ud over det, at de er uvidende, når de tror, at man ikke bør straffe kætterne, så ledes disse mennesker til at tage fejl på dette punkt på grund af det tyranni, som de ser i Pavekirken. Faktisk er det nemlig sådan, at Guds fjender går så langt for at opretholde deres djævelske løgne, {1513} at det kan påvirke dømmekraften hos dem, der kun ser på det, som ligger lige for. Således er mange hæderlige mennesker klar over, at hele religionen er nedrigt fordrejet i Pavekirken, at alt dér er spækket med utallige misbrug, og endvidere at en så afskyelig sammenblanding opretholdes gennem den skræk, som man indgiver enhver, der vover at mumle noget imod, og det bliver de så forargede over, at det får dem til at hade og afsky enhver form for afstraffelse, uden at skelne, om afstraffelsen er retfærdig eller ej.⁵⁰ Der er i sandhed rigeligt, man kan ærgre sig og bedrøves over, når man således ser Guds sandhed undertrykt med bål og sværd, uden at nogen vover at blande sig for at forsvare den. Ligeledes at løgn og misbrug under dække af retfærdighed bevæbnes og beskyttes med vold på en sådan måde, at der ikke er nogen frihed til at gendrive dem. Men denne klage er fælles for alle gode troende. Faktisk klager vi ikke kun i det skjulte, men vi råber også med høj røst, at det er utåleligt at se den sagesløse verden ligge under for en sådan trældom, at den ikke på god og lovlig måde får lov til at lære den virkelige religion at kende; at de, som kalder sig prælater og hersker i kraft af denne titel, ikke tåler, at man ytrer

⁴⁹ Calvin lægger her afstand til den skelnen, som især Luther og flere af hans elever foretog, mellem kættere, der ikke forstyrrer den sociale orden, og dem, der søger at omvælte den gældende samfundsorden. For Calvin er kætteri en krænkelse af Gud og et brud på den sociale orden.

⁵⁰ Dette er for Calvin som tidligere for Augustin den afgørende forskel mellem berettiget og uberettiget forfølgelse; se især Augustin, Ep. 93 ad Vincentium (Patrologia latina, vol. 33, sp. 321 ff.)

et eneste ord, som ikke er i overensstemmelse med det, de har bestemt. Kort sagt, at de ikke tillader tvivl eller nogen som helst form for undersøgelse. Derfor kan man med god ret sige, at det er et alt for uhyrligt barbari, at man med magt – og uden overhovedet at undersøge sagen – opretholder et uordentligt herredømme, som heller ikke hviler på nogen rimelighed eller fornuft. Men hvad så? Selv om papisterne er så umådeholdne i deres tyranni, er det alligevel ikke ensbetydende med, at enhver strenghed skal fordømmes. At det er sådan, ved vi, for skønt man gjorde overmåde stor uret imod Guds hellige profeter og apostle for at lukke munden på dem, benægtede de ikke, at det er godt og retfærdigt at bevare gudsyndelsen i god stand ved sværdets magt, og at den verdslige øvrighed i overensstemmelse med Guds forordning bør straffe alle frafaldne og gudsbespottere, som fordærver den gode lære. Det står helt fast, at Gud har befalet, at hvis nogen anstrenger sig for at lede folket i fordærv ved at føre det bort fra den sande religion, så skal man bruge stor strenghed imod vedkommende, således som vi skal se lidt senere. Det er Jeremias et godt eksempel på. Man anklagede ham strafferetligt og ville henrette ham; til sidst kastede man ham i en dyb grav for at myrde ham så grusomt som muligt.⁵¹ Da han på denne måde var blevet uretfærdigt tortureret af tyrannerne, tog han ikke tilflugt til at sige, at man ikke bør opretholde gudsyndelsen med sværdet, men han svarede helt anderledes: nemlig at fjender af sandheden ikke vil undslippe Guds hånd, når de har udgydt uskyldigt blod.⁵² På samme måde forholder det sig med apostlene, som blev forfulgt, men de klagede ikke over, at de skriftkloge og offerpræsterne straffede i henhold til Loven eller fik dem straffet, som havde forstyrret Kirkens orden med deres falske lære. Tværtimod var de sikre på, at de havde {1514} ret, men afviste ikke, at de fortjente en streng straf, hvis man fandt, at de havde fejlet i nogen henseende.

Jeg indrømmer, at den hellige Hilarius⁵³ går længere, for han besværer sig over, at Kirken på hans tid skræmte hedningerne med fængsel og forvisning, idet man på denne måde ville tvinge dem til at tro, som om det forholdt sig sådan, at den sande kirke var kommet til tro ved de lidelser, den havde båret. Han bebrejder prælaterne, at de er for tilbøjelige til at støtte sig til de magtfuldes gunst, som om det forholdt sig således, at Kirken var grundlagt ved forfølgernes vold. Kort sagt, han siger, at det er skammeligt, at Kirken foranlediger, at man jager de gode hyrder, i betragtning af, at der slet ikke ville have været en kirke, hvis det ikke var,

⁵¹ Jf. Jer 38,6.

⁵² Jf. Jer 18,23.

⁵³ Den latinske kirkefader Hilarius af Poitiers, som selv havde været offer for korporlig forfølgelse, gør dette gældende i værket *Contra arianos vel Auxentium Mediolanensem liber unus* (Patrologia latina, vol. 10, sp. 609C-611C).

fordi apostlene og martyrerne var blevet forfulgt, netop fordi de opbyggede den; at Kirken soler sig i verdens gunst, idet den næppe ville være vundet for Jesus Kristus, med mindre den havde været hadet af verden. Men vi må lægge mærke til, at Auxentius,⁵⁴ der var biskop af Milano, og nogle, der var lige så fanatiske som ham, den gang opførte sig helt ligesom papisterne i dag, og Hilarius, det hellige menneske, blev derfor vred – som der også var grund til – og satte sig sådan op imod den uret, som han så med egne øjne, at han slet ikke tog hensyn til den almindelige fremgangsmåde, som Gud ønsker, man skal følge. Således forholdt han sig snarere til personerne og deres udskejelser, således at han ikke havde blik for, hvad man bør iagttage, og det, som i sig selv er godt, når der ikke foreligger et misbrug. Angående det, som han tilføjer, at man gør Jesus Kristus uret ved at forsvare hans Evangelium med menneskelig autoritet, som om det ikke var nok at gøre det alene ved hans kraft, så skal dette ikke forstås, som om de troendes høje stand slår skår af troens vished, eller at religionen bliver vanæret, når fyrsterne og den verdslige øvrighed understøtter den. Men som vi har sagt, det hellige menneske blev vred over sine fjenders hensynsløshed og forholdt sig egentlig til den barbariske strengthed, som de lagde for dagen, når de opretholdt deres afskyelige fejl med sværdet, eftersom de var helt uden støtte i Guds Ord. Nu til dags kan vi sige det samme imod papisterne, nemlig, at Pavens og alle hans følgesvendenes herredømme kun hviler på trusler, rædsler og mord. Alle de, der praler af at være Kirkens søjler, og som smykker sig med titlen 'prælat', har lagt hyrdens hverv bag sig, og de og deres tyranniske forordninger virker kun nedbrydende, som om det var sådan, at Jesu Kristi sande kirke i gamle dage havde blomstret og triumferet under tyrannernes forfølgelse og også havde haft sit udspring og oprindelse netop af den grund. Men forfølgernes sværd udelukker ikke, at den gode og kristne verdslige øvrighed kan anvende retsvæsnets stok til at bevare Kirken, som uretfærdigt er blevet plaget andre gange, ligesom lidelserne, som martyrerne har båret, ikke udelukker den beskyttelse, som de gode fyrster kan yde Guds børn, således at de kan tjene Gud i fred og i absolut renhed. Dette har den hellige Augustin nøje taget hensyn til, når han siger: Hvis kejserne lever i løgn, vil de lovgive imod sandheden {1515} for at opretholde deres fejltagelser; ved disse love vil de retfærdige bliver underkastet forhør og belønnet for ikke at gøre det, som mennesker befaler, men som er forbudt af Gud.⁵⁵ Som den gang Nebukadnezar havde befalet, at man skulle dyrke guldstatuen (Dan 3,5-6), men de, som ikke ville adlyde ham og mishagede ham, påkaldte Gud. Men når kejserne er blevet undervist i Guds sandhed og lovgiver for at fremme

⁵⁴ Auxentius var biskop over Milano lige til sin død omkring 373/4. Han var udnævnt af kejser Konstantius og tilhørte det arianske parti. Selv da den kejserlige politik skiftede til fordel for det ortodokse parti, formåede han at undgå afsættelse.

⁵⁵ Augustin, Ep. 93 ad Vincentium, §§ 9-10 (Patrologia latina, vol. 33, sp. 326-6).

den og imod kætteriernes, så vil enhver, som ser stort på sådanne love, pådrage sig en retfærdig fordømmelse. For når han ikke vil gøre det, som Gud har inspireret fyrsten til at befale, så vil han med fuld ret blive straffet af menneskene, og han vil ikke få del i Guds rige. Ligesom Nebukadnezar senere blev bevæget af det mirakel, som han havde været vidne til, og skiftede mening, så at han udfærdigede en ny forordning til fordel for sandheden og imod afgudsdyrkelse. Og faktisk må vi bedømme den iver, hvormed nogen holder religionen i hævd, på samme måde, som vi bedømmer religionen selv. Vi hævder, at de, som holder sig til det rene Guds ord, har en korrekt religion og tro. Hvis nogen udtænker sig en måde at tjene Gud på, som er helt efter eget forgodtbefindende, eller måske hovedkuls overgiver sig til det, som mennesker i tåbelighed har opfundet, jo mere han anstrenger sig i det forehavende, desto større skyld vil han pådrage sig over for Gud, som aldrig vil bifalde overtro, ligesom overtroen slet ikke har nogen værdi. Det samme kan siges om iveren, som jeg allerede har nævnt. For de troende, der tjener Gud på den passende måde, kæmper for forsvaret af deres tro, for så vidt deres kaldelse kan bære det. De vantro derimod bevæges af en blind galskab. Derfor fordømmer vi med god grund den iver, som er gal og uden viden, og som bevæger papisterne, helt på samme måde, som man skal fordømme den påståelighed, som de, der følger deres egen overtro, er i besiddelse af, og af hvilken de er så besnærede, at de foragter Guds ord. Hvis man forkaster en uoverlagt iver på grund af uvidenhed, eftersom den ikke hviler på det rigtige grundlag, hvorfor – jeg spørger bare – vil den samme iver ikke være prisværdig hos en troende, når han ikke er opildnet til hovedkuls at forsvare det, som han slet ikke har sikker erkendelse af, men han kæmper for den sande tro, som står helt fast for ham? Kort sagt, ligesom en martyr og en gudsbespøtter, der underkastes den samme afstraffelse, ikke desto mindre er helt forskellige, eftersom den ene har en god og retfærdig sag, mens den anden har en dårlig, således adskiller den sande indsigt og den rette tro de sande ivrere fra fjolserne og de formastelige, som kun styres af deres forgodtbefindende. Hvis man fører en forbryder til galgen, fordi han har sagt, at hele den hellige skrift ikke er andet end fabler og naragtigheder, hvem vil så ikke skamme sig ved at hæfte martyrens hellige og højst ærefulde navn på en så forbryderisk vanskabning? For, som den hellige Augustin så rammende udtrykker det: Det er sagen, som gør martyrer, ikke straffen.⁵⁶ Men hvis denne slet ikke er martyr, men en misdæder, hvorfor skal dommeren, der dømte ham, så ikke anses for at have været retfærdig i sin strenghed, da han gjorde sin pligt, og {1516} ikke en grusom forfølger? Det er altså her påkrævet at bevare sin gode dømmekraft og den rette

⁵⁶ Augustin, Ep. 139, § 2 (Patrologia latina, vol. 33, sp. 310); Ep. 185, cap. II, § 9 (Patrologia latina, vol. 33, sp. 796).

målestok, nemlig at fyrsterne ikke ved en flygtig tilskyndelse kaster sig ud i at forsvare en sag, som de ikke kender til, ligesom de ikke skal tabe fatningen og udgyde menneskeligt blod uden mådehold. Det gamle ordsprog siger, at uvidenhed altid er dristig, men især er overtroen dristig og overmåde grusom. Dog kan vi se, hvorledes hyklerne roser sig af en brutal forsømmelighed midt i deres fejltagelser og i den grad tørster efter blod, at de ikke kan blive mætte. Og i virkeligheden er det ikke muligt, at alle de vantro skulle være forskellige fra deres fader, Djævlen, som lige fra begyndelsen var en morder og en løgner (Joh 8,44). Guds sande tjenere skal vel vogte sig for disse to laster: ikke uoverlagt at påtage sig at forsvare en ukendt sag og ikke at lade sig lede af en for stor strenghed. Hvis nemlig en dommer i jordiske sager forholder sig til, hvad andre siger, eller til deres fordomme uden at forhøre sig om sagens kendsgerninger eller lovens bestemmelser, vil han med rette få et slet ry – han vil ligefrem blive anset for illoyal og skændig. Hvor meget mindre skal man så ikke tåle dem, som er forsømmelige, når det drejer sig om at undersøge det, der angår Guds ære, og som ikke selv vil bryde hovedet med at få rede på sagen. Hvad mere er, i betragtning af at Gud skarpt indskærper hver enkelt at søge Hans sandhed, således at man kan være sikker og afgjort i troen, vil så de, der i kraft af deres offentlige myndighed skal fælde dom, kunne undskyldes, når de ikke har forviset sig om, at de er sikre på det, de gør? Når alt kommer til alt, er det barbari, som nu hersker i Pavekirken, afskyeligt, og det vil ikke undslippe Guds forfærdelige hævn. De gode martyrer kan stå parat til at forklare og aflægge regnskab for alt det, som de kan blive spurgt om. Det er dog slet ikke sådan, at martyrerne får lov til at fremføre det forsvar, som de har forberedt ved hjælp af Guds Ord, for begyndelsen på retssagen imod dem er ikke at tilstå dem noget forsvar og slet ikke at indbyde dem til diskussion. Når Pavens folk således har brækket spidsen af ethvert argument, trækker de de uskyldige mennesker til pinebænken for at radbrække dem, og af frygt for, at de skal blive hørt, skærer de tungen ud på dem; siden rister de dem over en sagte ild og glemmer ikke nogen pine, der kan få dem til at gennemleve deres død ved fuld bevidsthed, som en gammel tyrann sagde.⁵⁷ Her er en virkelig alfader, hos hvem afstumpet dumhed er forenet med en tilsvarende mangel på menneskelighed. Derfor har den hellige Augustin med fuld ret sagt, at så længe der er mennesker, der er kættere, hvis man skræmmer dem uden at undervise dem, forekommer det at være en alt for voldsom undertrykkelse. Omvendt, hvis

⁵⁷ Formodentlig citerer Calvin her Suetons beskrivelse af Kejser Caligula (Suetonius, *De vita caesarum. Caligula* § 30. Loeb Classical Library, 1913, s. 452). Det kan ikke udelukkes, at Calvin her også tænker på historien om tyrannen Falaris af Agrigentum på Sicilien. Omkring 560 skal han have henrettet sine fjender ved at spærre dem inde i en hul skulptur af kobber, som forestillede en tyr; en sagte ild blev tændt under tyren, og under den gradvise opvarmning blev ofrene ristet ihjel.

man underviser dem uden at skræmme dem, vil de i det lange løb blive så forhærdede, at de aldrig kunne finde på at vende tilbage til frelsens vej.⁵⁸ Han taler om Donatisterne, som var overbeviste kættere, og som af overmod og bekymring (jeg ved ikke hvilken) havde brudt Kirkens enhed og havde fået alverden inddraget i deres oprør. Hvad skal vi altså tro, at han ville have sagt, når han havde set, at man {1517} grusomt rister gode mennesker, der tjener den ene Gud, over en sagte ild, alene fordi de støtter sig til Guds rene Ord og ikke tilslutter sig menneskers drømmerier? For Pavens bødler har ingen anden grund til at opføre sig som rasende end den, at de ikke kan bære eller tåle, at man i noget afviger fra deres tåbelige påhit, som de har udtænkt uden noget belæg. Man skal dog ikke undre over, at sådanne mennesker overmandes af et så grænseløst vanvid, at de undertrykker og nedtramper enhver klarhed i læren, eftersom deres herredømme kun hviler på ruinerne af Guds Ord, som de har sparket om kuld for selv at kunne komme til vejrs. En anden grund er den, at de kun kan gøre sig håb om at sejre ved at blande tingene sammen og indhulle alt i mørke. Men Guds Kirke forholder sig på en helt anden måde. For den henter trosbekendelsen alene fra Guds mund, og så holder den måde med sin nidkærhed efter samme regel, idet den er bange for at tage fejl. Der er ingen tvivl om, at troens gode forsvarere bør besidde en så stor klogskab og tålmodighed, som det er dem muligt, og at de, før de fælder dom, med hengivenhed, omhu og gudsfrygt har lært læren at kende, så at de kan være sikre på den. Men dette forhindrer ikke, at den gode og kristne verdslige øvrighed har til opgave med sværdets magt og med retfærdige og lovlige straffe at undertrykke dem, der er faldet fra troen, og som forleder og opfordrer andre til at gøre oprør. For sådanne mennesker bespotter Guds ære og forfører de rene sjæle til fortabelse ved deres bedrag, idet de forstyrrer Kirkens samdrægtighed og sønderriver troens enhed.

IIIb

Men vi må kort undersøge, hvilke grunde der bevæger dem, som tager fejl på grund af egen enfoldighed, så at de ønsker, at man skal undlade at straffe kætterne. For det første anfører de, at Jesus Vorherre ikke ønskede, at hans rige skulle grundlægges med vold og våben, men kun med Evangeliets åndelige sværd. Derfor formanede han sine disciple til at udgyde deres eget blod, men han sagde aldrig til dem, at de skulle udgyde andres blod. Desuden udsendte han sine apostle som får blandt ulve, og han bevæbnede dem ikke med kødelig kraft (Luk 10,3). Men hvad bliver der af dette argument, når jeg svarer: Vorherre har heller ikke befalet sine tilhængere at straffe rov, plyndring, hor og giftmord. Vil de sige, at det

⁵⁸ Augustin, Ep. 93, cap. 1, § 3 (Patrologia latina, vol. 33, sp. 322).

heraf følger, at man skal lade alle disse forbrydelser forblive ustraffede? Vil de sige, at man skal give frit løb til alle dem, der begår misgerninger? Tværtimod vil de svare, at den tålmodighed, som Jesus pålægger hver enkelt, ikke strider imod, at der er både øvrighed og love. Jeg indrømmer, at Jesu Kristi rige ikke fra begyndelsen blev oprettet med våben, og at det heller ikke hvilede på menneskers magt. For forkyndelse af Evangeliet er Jesu Kristi sande scepter og det redskab, hvormed han ønsker at regere – for at {1518} det, der siges i Salmen (Sl 18,45), skal blive opfyldt: Folket, som jeg ikke kendte, har underkastet sig mig og adlydt mig, til mit navns ry. Af samme grund, nemlig for så meget bedre at demonstrere kraften i sit ord, udsendte Herren Jesus Kristus sine apostle helt blottet for våben. Og han berøvede dem ikke blot enhver form for menneskelig magt, men han ønskede også, at hele verden på det nærmeste var dem fjendtligt stemt, således at man så meget tydeligere kunne erkende, at det var en himmelsk sejr, når man så, at Evangeliet på mirakuløs vis rejste sig som en palme på trods af så megen modstand. Selv i vor egen tid er Evangeliet ikke igen kommet op til overfladen på anden måde, og det forbliver i denne tilstand, på trods af protester fra de fleste mennesker. Det er således af egen kraft, Evangeliet holdes oppe, og ikke ved jordisk understøttelse. Det er heller ikke uden grund, at Vorherre Jesus bevæbner lærerne i sin Kirke med tålmodighed snarere end med kårde og harnisk, eftersom det er nødvendigt, at de altid og i det omfang, der er behov for det, er beredt til at underskrive den lære, som de mundtligt foredrager, med deres eget blod. Det forholder sig nemlig sådan, at denne verdens fyrster for det første ofte er dødelige fjender af den rene og sande lære; for det andet er der mange, som i starten tiltales af læren, men som tiden går, bliver de forbitrede og gør modstand. Der er vitterligt ganske få, som bøjer nakken og med glæde bærer Jesu Kristi åg. Og i takt med, at de bliver selvtilfredse og affinder sig med deres laster, ønsker de sig også lærere af samme beskaffenhed, som kan besnakke dem og rose dem på underdanig måde. Desuden ser vi, at man ofte kommer til at savne en ligeværdig afløsning mellem fyrsterne; for det sker hele tiden, at faderen, der har fået bragt Kirkens forhold fint i orden, bliver efterfulgt af en søn, som straks og som et uvejr vender op og ned på tingene.

I hvert fald står det fast, at Evangeliets tjenere ikke skal bøje sig for ethvert vindpust. Uanset hvad folk har forkærlighed for, og hvilken omvæltning der indtræffer, er det påkrævet, at den, som Jesus Kristus har indsat i sit sted som sin talsmand, altid fortsætter ufortrødent, for at Guds evige og uforanderlige sandhed ikke skal rives i stykker på grund af talsmandens manglende troskab, for han har den opgave at forsvare den. På samme måde ser vi, at skønt de gamle profeter undertiden levede under venligtsindede konger og blev understøttet af kongelig myndighed, blev de

ikke desto mindre rystede af forskellige storme. Det er i den grad tilfældet, at man ikke kan nægte, at de alle kæmpede under Kristi korsbanner. Faktisk er det fælles for alle tider, at alle de, der trofast tjener Kristus, ikke falder synderlig i folks smag. De gode mennesker, som jeg her argumenterer imod, anser det for helt fornuftstridigt, at Jesu Kristi rige skulle hvile på kødelig magt. Jeg vedstår, at det ganske vist er sandt, helt således som det er absurd, at troen skulle grundlægges på menneskelig veltalenhed. Hvis nu der er nogen, {1519} der frygter, at veltalenhed hos dem, der er begavet med at kunne tale overbevisende, eller at god forstand og viden hos dem, der er sådan begavet, skulle tilintetgøre troen, og hvis denne person ville udelukke alle vidende og velfungerede mennesker fra hvervet som prædikant, ville han så ikke begå uret imod Gud og Helligåndens gaver? Det er ganske vist sandt, at den hellige Paulus befaler dem, der går for at være vise, at de skal være som tåber, før de kan være Kristi sande disciple (1 Kor 3,18), hvilket vil sige, at kødelig visdom skal holdes stramt i tøjle, og at alene troen kommer først i alle henseender. Men når der ikke er noget, der forhindrer, at forkyndelsen af Evangeliet kan være kraftfuld nok til at få sin virkning alene ved Helligåndens skjulte kraft, og at den samtidigt også har de menneskelige videnskaber som ledsagende kammerpiger, så er der heller ikke noget upassende i, at den kristne religion og tro – uanset at den holdes oppe alene af Gud og sejrer under Korset – bliver hjulpet af mennesker og har en vis støtte i deres myndighed, når det således behager Gud. Gud udvalgte denne verdens tåber for at gøre de vise til skamme. Men Jesus Kristus, der hvervede fiskere som de første blandt sine apostle, valgte siden andre tjenere, som ikke var helt så udannede og uvidende som de første. Selv om den hellige Paulus vedstår, at han ikke var veltalende, var han i hvert fald ikke uvidende, for helt fra barnsben var han blevet undervist i Loven for at ende som lærer.⁵⁹ Vi ved, at nogle efterfølgere er kommet til siden, nemlig mennesker, der er dannede og opdraget i menneskelige videnskaber. Men selv om vi forbigår dem, kan vi se på Esajas' udtryksmåde; den er ikke kun enkel og elegant, men også prydet af stor kunstfærdighed. Dér ser man klart, at veltalenhed sagtens kan tjene troen. Faktisk tilkaldte Jesus Kristus trods alt filosofferne ved stjernens klarhed, mens han førte hyrderne til sig ved englens røst.⁶⁰ Derfor afskar de småkårsfolk, som Jesus Kristus begyndte at bygge sin kirke med, ikke vejen for konger og fyrster og øvrighedspersoner, og uden at opgive noget af deres myndighed kunne de derfor underkaste sig den øverste Konge, som skal regere over de store og de små. Samtidigt blev også deres sværds magt et helligt offer til ære for Hans majestæt. Nu har vi indset, at Evangeliets tjenere nødvendigvis skal

⁵⁹ 2 Kor 11,6; Fil 3,6; ApG 23,6.

⁶⁰ Matt 2,1 ff.

være parate til at bære korset og tåle had og skændsel – helt som Herren har udstyret dem med tålmodighed som deres hele udrustning – men ikke desto mindre har Gud befalet konger og fyrster at benytte deres magt til at forsvare den sande religion og Evangeliet, som den består i. Hvad mere er, Jesus Kristus fremviser undertiden et forbillede for både store og små i skikkelse af en fyrste. I vor tid så vi en fortrinlig fyrste, Johan Frederik, Kurfyrste af Sachsen, som på det nærmeste befandt sig i bødlens vold, men uden at vakle afgjorde sig for at dø for {1520} trosbekendelsens skyld. Da man meddelte ham, at han var dømt til døden, fik det ham ikke på den tanke at afstå fra at aflægge sit vidnesbyrd, og han forholdt sig på samme måde, som hvis han havde modtaget en behagelig og velkommen besked.⁶¹ Nu da Gud i sin godhed har udfriet ham, vil han ikke længere have vanskeligt ved at straffe gudsbespotterne og udrydde den falske lære i sit land, idet han ved, at Guds ære i dens fuldkommenhed er i hans varetægt.

Efterfølgende indvender modstanderne: I betragtning af, at der ikke er noget udsagn om, at mennesker skal tvinges til at tro – for tro indebærer en spontan og føjelig lydighed – følger det, at man ikke bør anvende sværdet imod kætterne. Men på det svarer den hellige Augustin klogt og med rette, nemlig at når man griber fat i oprørerne, som gør modstand imod Gud, og trækker af sted med dem, selv om de stritter imod, så er det, for at de skal betvinges af straffene og dermed blive godmodige og føjelige, således at de går videre af egen fri vilje.⁶²

Dog lader jeg alle disse og lignende svar ligge og siger blot, at der er en anden måde, man kan benytte sværdet på til at opretholde Kirkens tilstand, og den består ikke i at tvinge hedningerne til tro. For selv om jeg medgiver, at det ikke er fyrsternes opgave at påvirke menneskers hjerter gennem deres forordninger og berøre dem på en sådan måde, at de underkaster sig Gud og forliger sig med sandheden, så forpligter fyrsternes kald dem ikke desto mindre til ikke at tåle, at Guds navn bagvaskes, og at ond og giftig tale sønderriver Hans hellige Ord, og at gudsdyrkelsen trædes under fode. Selv om en privatperson ikke er herre over sværdet på samme måde, at han kan

⁶¹ Kurfyrsten af Sachsen, Johann Friedrich, blev efter nederlaget i den schmalkaldiske krig taget til fange af kejser Karl V den 24. april 1547. Allerede den 10. maj samme år blev han dømt til døden, men på foranledning af flere tyske fyrster blev dommen ændret til livsvarigt fængsel. Han afviste hårdnakket at underskrive det kejserlige fredsdiktat, det såkaldte Augsburger Interim, hvilket medførte, at hans forhold i fangeskabet blev mærkbart forringet. Han hørte til Martin Luthers og den lutherske reformations mest urokkelige støtter (deraf hans tilnavn "den storsindede"), og hans villighed til at gå i døden for reformationens sag indgød respekt langt ud over de egne rækker. Efter fredsslutningen i Passau, 1552, slap Johann Friedrich fri og kunne returnere til sit formindskede fyrstedømme (og uden kurværdigheden). Han døde 3. marts 1554.

⁶² Augustin, Ep. 93, cap. 5, §§ 16-18 (Patrologia latina, vol. 33, sp. 329 ff.)

tilrettevise gudsbespotterne, så vil han ikke desto mindre være skyldig, hvis han skulle affinde sig med, at hans hus bliver svinet til med afgudsdyrkelse og lignende urenheder, og at nogen i hans familie gør oprør imod Gud. Hvor meget mere skændig vil en sådan forsømmelighed ikke være hos en fyrste, hvis han lukker øjnene og lader som intet, når religionen bliver skændet. Det vil være et kønt syn, at et dødeligt menneske sidder på en høj og majestætisk trone, mens han ikke lader sig mærke med, at hans enevældige Herre Jesu Kristi værdighed trampes under fod, skønt det er fra Ham, fyrsten har modtaget hele sin værdighed.⁶³ Helt tilsvarende forholder det sig, når han straffer dem, som ønsker at omstøde eller indskrænke hans myndighed til at fælde dom, mens han giver frit spil til ondsindede personer, så de helt kan ødelægge Kirken eller svække den alvorligt. Derfor bør de gode verdslige øvrigheder beskytte den frelsende lære og den rette religion, ikke blot ved med magt at få tag i dem, som ellers er genstridige, men også for at Jesus Kristus, ved hvis nåde de styrer, ikke skal blive forvist fra deres land. Endvidere for at sikre at Hans hellige navn, i hvis glans alene de selv bliver ærværdige, ikke skal blive gjort til skamme, og for at de onde ikke skal fyldes af et frækt raseri imod Guds lære, ved hvis nåde de bevarer freden i deres land. Endvidere for at forhindre, at de ved deres skødesløshed skal tillade, at de enfoldige og svage, som de er indsat til at forsvare, bliver ledt i fortabelse. {1521}

Men derudover anfører man, at Kristi disciple bør bevare den samme sagtmodighed som deres læremester, og at han i den henseende fremstår som et forbillede for dem. For han undertvang ikke oprørere med magt, men bestræbte sig snarere på blidt at vinde hele verden for sig, således at Esajas' profeti kan blive opfyldt: Se min tjener, han råber ikke op eller ypper kiv, man hører ikke hans råb gennem gaderne, han brækker ikke det knækkede rør og slukker ikke det rygende lys (Es 42,2-3). Det siger de, som om vi ikke havde modsvaret lige ved hånden, nemlig, ligesom Jesus Kristus fungerede som lærer, tog han også pisker i næven for at rense Guds tempel for den forurening, som han fandt dér (Joh 2,15). Når Guds Søn med magt fordrev dem, som under dække af fromhed solgte offergaver i templets forgård, hvorfor – jeg spørger bare – skulle de gode verdslige øvrigheder ikke trække sværdet, som er overdraget dem af Himlen, for at undertrykke de frafaldne, som åbent holder Gud for nar og er ligeglade med Ham, og som med deres gudsbespottelser vanhelliger og skænder hele Hans helligdom og Hans tronstol. Det er ganske vist sandt, at Jesus Kristus i øvrigt har handlet og forholdt sig, som hans kald krævede det, idet han afstod fra sådanne straffehandlinger, for at han ikke skulle sammenblande sit åndelige rige med de jordiske fyrstendømmer, og det ville det have set

⁶³ Rom 13,1 ff.

ud som, hvis han var tyet til håndgribeligheder. Men da han nægtede at være voldgiftsmand i delingen af en arv, fratog han ikke dommerne deres ret eller hverv. Hvad mere er, Esajas' profeti, som de uvidende vil gøre brug af, viser klart, at denne mildhed og medmenneskelighed, som de priser højt i Jesus Kristus, ikke i almindelighed passer sig for alle. Esajas siger, at Vorherre Jesus vil være medgørlig og føjelig, nemlig (som han tilføjer) for at understøtte de svage og for ikke at forhærde ondskaben hos modstanderne, som allerede er alt for hårdføre. Han tilskriver Jesus Kristus en fredelig mildhed, nemlig for ikke at brække de svage og knækkede rør, men det er ikke for at give næring til forhærdelsen hos dem, der knækker de svage. Han siger, at Jesus Kristus er medgørlig for at spare et lys, der står og ryger, men det er ikke for yderligere at styrke det mørke, som allerede er alt for tæt. Tværtimod forholder det sig omvendt. I den anden salme bevæbner og udstyrer David ham med en jernstang til at knuse fjendernes hoved med (Sl 2,9). Jeg hævder med rette, at selvom Jesus Kristus ikke har noget andet sværd end sit ord, så har han ikke desto mindre dommen og hævn over sine fjender lige ved hånden. Og vi vil ikke medgive, at den hellige Peter var besjælet af en anden ånd end Kristi den gang, da han pludselig slog Ananias og Safira ihjel (ApG 5,1-11), eller at den hellige Paulus var ude af trit med sin lærermester, da han straffede Elimas med blindhed (ApG 13,11). Selv de magter, som den hellige Paulus taler om et andet sted, har efter min opfattelse ikke anden hensigt end at vise, at der er strengthed og hårdhed i Helligånden, som er tilstrækkelig til at ramme gudsbespotterne med lynet. Men når det er tilladt for Ordets tjenere at straffe fjender af {1522} sandheden med legemlige straffe, skal så fyrsterne og de verdslige øvrigheder, som i første række har det hverv at opretholde enhver god og lovlig orden ved hjælp af sværdet, skal de – jeg spørger bare – forholde sig passivt og sidde med korslagte arme, når de ser, at Djævelen gennem sine håndlangere anstrenger sig for at ødelægge troen og den hellige religion? Faktisk er det en mere end grusom medmenneskelighed, som de, der ønsker, at man skåner kætterne, holder fast i: de uskyldige får udsætter de som bytte kun for at skåne ulvene. Jeg spørger bare: Er det fornuftigt, at kætterne myrder sjælene ved at forgifte dem med deres falske lære, og at det sværd, som er forordnet af Gud, forhindres i at ramme deres legemer? Er det fornuftigt, at hele Jesu Kristi legeme bliver fordærvet, for at stanken fra et råddent lem kan forblive dér? Jeg tilstår gerne, at præsterne, som har til opgave at undervise, bør bede og formane fyrsterne om at fare frem med medmenneskelighed og følge lægernes forbillede, som kun benytter de skrappeste kure imod de nærmest håbløse sygdomme. Men der er stor forskel på blid og fint doceret medicin og et ligegyldigt svig eller ligegyldighed, som kun tjener til at nære det onde.

De anfører nogle vidnesbyrd fra Skriften, og blandt dem synes det, at der er nogen kraft i dette, at Jesus Kristus siger, at man skal lade ugræsset gro sammen med det gode korn for at undgå, at alt rykkes op på én gang (Matt 13,24-30). Men de, der holder denne tekst op som et skjold, skal dvæle lige netop ved ordene. Jeg svarer, at det så ikke blot vil være forbudt for den verdslige øvrighed at straffe kætterne, men det må også gælde, at enhver tugt samtidigt må være ophævet. Ekskommunikation er det bedste middel, der findes, til at rense Guds Kirke. Men der vil ikke længere være plads til den, hvis det ikke er tilladt at rykke ugræsset op. Derudover taler Vorherre Jesus på dette sted ikke kun om den falske lære og fejltagelser i gudsdyrkelsen, men han sigter i al almindelighed til al det fordærv, som Satan udspreder for at inficere den gode sæd. Således vil alle love, øvrighedsforordninger og domme være sat ud af spillet, hvis man skal lade ugræsset stå lige til høsten. Men Vorherre Jesu mening er tilstrækkelig tydelig for alle fornuftige mennesker: ligesom han nemlig et andet sted sammenligner sin Kirke med en tærskelplads, hvor korn ligger blandet med halm (Matt 3,12), eller med et fiskenet, hvor gode og dårlige fisk ligger huler til bulter (Matt 13,47-49), således sammenligner han på dette sted Kirken med en mark, som med nødvendighed rummer og nærer ugræs sammen med det gode korn. For det, det her drejer sig om, er, at mange, som er besjælet af et voldsomt og alvorligt temperament, går for langt og ender i en alt for stor strenghed og bliver forblindede og umådeholdne forkæmpere, netop fordi de anser, at det er utåleligt at se på, at Guds tempel blive svinet til og vanæret af skarn i mængder – den er jo Kristi hellige brud, som han har rensset med sit blod, og i hvilken Guds ære skal skinne – og at den skæmmes af grimme pletter.

Men det er enten for {1523} at ydmyge os eller for at sætte vor standhaftighed på prøve eller for at opmuntre os til at være bedre på vagt, at Gud tillader, at Hans Kirke ligger under for mange laster, og heraf kommer det, at den med klage og beklagelse er tvunget til at tåle dem i sit skød, som den gerne ville jage langt væk, hvad den ikke kan. Det er sandt – som det er sagt andetsteds – lige så snart Evangeliet blev forkyndt, var Jesus Kristus i gang med at rense sin Kirke for at adskille halmen fra kornet, men han begyndte kun at gøre det, således at den endelige renselse udestår lige til den sidste dag, på hvilken, siges det, han vil skille fårene fra bukkene.⁶⁴ Det er derfor sikkert, at Jesus Kristus ikke ønskede, at man skal gå til værks med ubøjelig strenghed, men han giver os kun besked på at tåle de laster og svagheder, som ikke lader sig rette uden at ødelægge alt. Det er virkelig sådan, at når den enkelte troende bestræber sig på så dydigt, som det er

⁶⁴ Matt 25,32-23.

ham muligt, at udrydde de laster, som er i Kirken, kan man aldrig komme til ende med et sådant arbejde, for der forbliver altid en sidste rest tilbage.

Der er også mange, som misbruger Gamaliels udsagn, som om man skal støtte sig til hans autoritet. Gamaliels råd var, at de skriftkloge og offerpræsterne ikke længere skulle forfølge apostlene, og han sagde, at hvis deres lære stammede fra Gud, så kunne man ikke længere omstøde den; hvis den stammede fra mennesker, ville den forsvinde af sig selv (ApG 5,34-39). Dette bliver nemlig sagt uden nærmere omtanke, og det står fast, for så vidt det ikke blot vil opløse den verdslige orden, men også knuse kirketugten. Man må faktisk tage den person, der taler, i betragtning. For Gamaliel var i tvivl om Ham, der er god, og han var ikke mere sikker på, hvilken vej han skulle vælge at gå, end en blind, der famler i mørket. Således forblev han i uvished, for så vidt angik hans råd. Han drager imidlertid en slet slutning af et princip, som i sig selv er godt, dvs. eftersom Gud vil opretholde det, der tilhører Ham, og udvirke, at det, som stammer fra mennesker, forfalder, så er der ikke behov for at overveje, hvorledes man kan bidrage og tage hånd om tingene. Tværtimod forholder det sig sådan, at selvom Gud siges at være den eneste vinavler, så undlader Han ikke at sende arbejdere ud på vinmarken; og uanset at det er Ham alene, der giver væksten, hvis Han ønsker det, har Han folk til at plante og vande; og uanset at Han alene bygger sit tempel, hvis Han ønsker det, har Han arbejdsmænd under sig, som arbejder på dette bygningsværk.⁶⁵ Kort sagt, uanset at det kun tilkommer Ham at opretholde det gode, som Han har skabt, hvis Han ønsker det, så vil Han have mennesker, der som Hans tjenere udfører Hans vilje.

Det, at nogle anfører visse ordsprog, som kommer fra hedninger og vantro, for at vise, at det at have talt imod Loven og gudsyndelsen ikke er forbrydelser, der fortjener døden, er så letfærdigt, at jeg dog ikke behøver at komme med mange modargumenter. For enhver kan indse, at disse kun er mennesker og er blottet for det sande lys, og de har udsat Guds Lov for kiv og debat, for på denne måde at udvirke, {1524} at den i sidste ende bliver foragtet og vanæret. Klaudius Lysias, der var kommandant i Jerusalem, skrev til landshøvdingen i Judæa, at han ikke fandt den hellige Paulus skyldig i nogen forbrydelse, eftersom han kun lå i strid med jøderne angående Loven (ApG 23,26-30). Han siger sådan, ikke fordi han bifalder Paulus' sag, men fordi han ikke er særligt interesseret i den sande religion; ja, han ønskede endog, at den måtte blive afskaffet, og glædede sig derfor ved at se den revet i stykker, da jøderne i samlet flok talte deres sag. Det er altså en god fortaler, Servet valgte, da han ønskede at slippe for at blive

⁶⁵ Matt 20,1 ff.; 1 Kor 3,5-9.

dømt. Det var nemlig ham, han gjorde til sit skjold i en bønsskrivelse, som han fremlagde for rådsherrerne, som om det, den hellige Lukas gengiver som noget, der stammer fra en så slet ophavsmand, skulle være et himmelsk orakel.⁶⁶

Til slut indvender man, at da Vorherre Jesus befalede den hellige Peter at stikke sit sværd i skeden (Matt 26,52), viste han med tilstrækkelig tydelighed, at Han misbilliger alle voldelige måder at forsvare Evangeliet på. Men hvad er det værd, når jeg svarer, at da Jesus stod foran Pilatus, bedyrede han ikke én gang med ord sin uskyld (Matt 27,14), således som han med god ret kunne have gjort? Betyder det derfor, at vi for fremtiden er forpligtet til at tie stille og ikke mæle ét ord foran dommerne, således at vi dermed bevidner Guds sandhed? Hvis Vorherre Jesus spillede stum for at adlyde sin Faders forordning og afstod fra at forkynde Evangeliet, når der var tale om at underkaste sig døden for at fjerne verdens synd, kan man så undre sig over, at han havde forbudt Peter at dræbe og at udgyde blod? Men der er et mere direkte og passende svar. Jeg tilstår, at Jesus Kristus ikke tillod sin apostel at drage sværdet, nemlig for så vidt som en privatperson er formastelig, hvis han bemægtiger sig det, som tilhører retsvæsnen. Han ønskede ikke, at de gendarmere, som var sendt af sted for at pågribe og binde ham, skulle blive drevet tilbage ved håndgemæng eller vold, nemlig for at han ikke skulle kunne sigtes for den forbrydelse, at han omgav sig med en bande forbrydere under dække af evangeliske prædikanter. Men man kan ikke deraf slutte, at hænderne er bundet på den verdslige øvrighed og fyrsterne, således at de ikke længere kan udføre deres almindelige hverv. Kort sagt, Jesus Kristus forbyder Peter at ty til håndgribeligheder, men det er ikke for at afvæbne dommerne, som han har givet sværdet i hånden, eller for at støde dem bort fra deres pligt til at forsvare Evangeliet, men fordi han ikke ønsker, at nogen sådan i forbifarten overskrider grænserne for sit kald. For det andet er det, fordi han ikke ønsker, at menneskeslægten forsoning, som skal udvirkes gennem hans død, bliver forsinket.

⁶⁶ I sin bønsskrivelse til rådet af 22. august 1553 henviser Servet til statholderen Gallio (ApG 18) og til byskriveren i Efesus (ApG 19), men ikke til Lysias (ApG 23); jf. Calvin, Op. VIII, sp. 762. Denne skrivelse besvares af anklageren få dage efter, og han forholder sig også til de to første steder; jf. Calvin, Op. VIII, sp. 772. Sagligt set kunne Servet imidlertid lige så godt have henvist til Lysias, og det er fuldt muligt, at han har gjort det i en mundtlig forhandling. Meget sigende udelader den latinske oversættelse af Calvins franske tekst enhver angivelse af, hvor og hvornår Servet påberåbte sig Lysias' eksempel.

IIIc

Hidtil har jeg i al enkelhed og i god tro gengivet alt det, som anføres af dem, der argumenterer for, at man ikke bør straffe kætterne. Og jeg tror, at jeg har svaret tilstrækkeligt på alle deres argumenter og dermed vist, at de ikke er noget værd. Det står nu tilbage at vise, at det ikke kun er tilladt for den verdslige øvrighed at straffe dem, der bestræber sig på at fordærve den himmelske lære, men også, at den er {1525} pålagt at gøre det, således at den ikke kan undlade at straffe de kætterier, som er beregnet på at forgifte Kirken, uden at den svigter sit hverv og pådrager sig skyld over for Gud.

For det første tjener hedningerne og de vantro os som vidner på, at den naturlige fornuft foreskriver, at religionen bør indtage førstepladsen i enhver velordnet stat, og at den skal opretholdes gennem love. Når man læser alle filosofierne, som har behandlet denne sag, finder man ingen, som ikke tager udgangspunkt i gudsdyrkelsen, og som ikke sætter den religion i første række, som de hver på deres sted har anset for at være den rette. Det gælder så langt, at de alle har anset det for en given sag, at en lovgiver er et dyrisk umenneske, hvis han ikke før noget andet sørger for, at guderne bliver dyrket og æret. Vil det så ikke være en stor skam for os, hvis disse naturmennesker, der befandt sig i mørke, har haft øje for noget, som for os er skjult og ukendt, skønt det nu ligger fremme i fuldt dagslys? Hvis nogen anser det for et udslag af overtro, at de i deres love har indskrevet kravet om at holde religionen i hævd, så er det et misbrug af fornuften. For kan det være rimeligt, at en dommer, som straffer tyve med den største strenghed, giver frit spillerum for gudsbespottere? Er det rimeligt, at han, der opretholder enhvers ret, udsætter Guds ære for at blive flået i stykker af forbryderne? Der er ingen, som rejser indvendinger imod, at personer, som sværger falsk, fortjener en alvorlig straf. De, der vedstår det, og som påstår, at kætterne skal lades i fred, hvilken grund har de til at være enig i, at mened skal straffes, bortset fra den skade, som herved påføres mennesker, og som i sig bærer kimen til alle slags forræderi? Men jeg spørger bare, hvor rimeligt er det, at Guds ære skal opretholdes med sværdet, når den er forbundet med menneskeligt udbytte, men at man lader den blive foragtet, hvis ingen klager over, at der bliver begået uret imod ham? Jeg synes, at det bør være overflødigt at gå videre med denne argumentation. For en virkelig retsstat har jo til mål at sikre lov og orden blandt mennesker, og derfor kan vi blot overveje, om foragt for Guds ære ikke medfører, at den mest afgørende orden i den grad vil blive sat over styr, at mennesker kommer til at leve som vilde dyr. Eftersom det er tilfældet, slutter jeg, at ethvert styre er mangelfuldt, når religionen mangler, og at øvrighedspersonerne kun er blege skygger eller ligesom halvfærdige

vanskabninger, når de kun beskæftiger sig med deres verdslige retssager og forsømmer at forsvare gudsyndelsen.

Dette giver Helligånden os et velkendt eksempel på i form af kong Nebukadnezar. Profeten Daniel gengiver nemlig det edikt, hvori han foreskriver dødsstraf for enhver, der bespottet Israels Gud (Dan 3,29). Gud gjorde bestemt denne grusomme tyrann en ikke ringe ære, da han satte sin profet til at være den herold, der offentliggjorde kongens love, og Han ønskede, at de samme love skulle gives lovkraft i hans protokol og stadfæstes sammen med hans ord. Jeg spørger bare, hvad skal vi sige til det? Er det sandsynligt, at Nebukadnezar fik ros ved Helligåndens og profetens vidnesbyrd, da han virkede for at {1526} forsvare den levende Guds ære, fordi de kristne øvrighedspersoner skal forstille sig og lade som intet, når de ser, at Guds ære bliver krænket? Skal vi ikke snarere sige, at Gud med denne hedenske konge har vist dem deres opgave og givet dem en forskrift for, hvad de har at gøre? For vil det faktisk ikke være alt for slet og skamfuldt, hvis man i Kirkens skød tåler og fodrer de onde gudsbespottere, som i Babylon blev straffet så strengt? Eller hvis en domstol, som besidder fuld gudserkendelse, ikke holder rede på at sikre Guds ære og bevare den i dens helhed, når kongen af Babylon gjorde sig til dens vogter og beskytter? Det er ikke sådan, at Gud mangler eller har brug for menneskers hjælp eller bistand; men fordi det ikke er rimeligt, at fyrsterne og de verdslige øvrigheder, som Han har indsat som sine tjenere i denne verden, lader Hans ære og dyrkelse ligge hen som noget, de er helt ligeglade med. Der er kun denne forskel, at når en lille gnist af gudserkendelse kunne tænde en så kraftig og flammende iver i en grusom tyrann, så følger det, at fyrsterne, som er Kirkens tjenestefolk,⁶⁷ og for hvem Guds sandhed ligger helt åben, bliver dobbelt skyldige i nedrig fejhed, hvis de ikke udviser endnu større mod i forsvaret af Guds ære.

Men lad os høre, hvilken lov Gud har udformet og fastlagt i sin Kirke. Efter at Han har befalet, at man skal henrette enhver profet eller drømmetyder, som har fristet folket for at føre det væk fra religionens rette vej, udvider Han denne straf til at gælde alle, for Han siger: Når din broder, søn af din moder, eller din søn eller din datter eller kvinden, som hviler ved dit bryst, eller din næste, som du elsker som dig selv, vil opildne dig og i det skjulte siger til dig, ”Kom, lad os dyrke de andre guder, som hverken du eller dine forfædre har haft kendskab til,” dvs. de guder, som folkeslagene omkring dig dyrker – de, der er langt væk eller tæt på, lige fra en ende af jorden til

⁶⁷ For Calvin er det klart, at fyrsterne eller de verdslige myndigheder har deres undersåtters frelse som det ypperste mål, og at menneskenes timelige vel er et underordnet mål. Da kirken varetager netop den himmelske frelse, må den verdslige myndighed følgelig have en tjenende funktion i forhold til kirken.

den anden – så skal du ikke indvillige og lytte til ham. Og du skal heller ikke tilgive ham og være barmhjertig over for ham, heller ikke hvis han gør det i det skjulte, men du skal dræbe ham. Din hånd skal som den første rettes mod ham for at dræbe ham og derefter hele folkets hånd, og du skal stene ham, lige til han dør (5 Mos 13,5-10). Nu kan de, som anser det for at være en tilgivelig synd, at man gør oprør imod troen og gudsdyrkelsen, komme og anklage Ham, der har givet en sådan lov, for grusomhed.

Men før vi går videre, skal vi bemærke to ting. For Gud har ikke befalet at opretholde simpelthen enhver religion med en sådan nidkærhed, men netop den, som Han har indstiftet med egen røst. For det andet indbefatter han ikke de fremmede under denne afstraffelse, men dem, som først har modtaget Lovens lære og siden er faldet fra. Derfor bortfalder den anfægtelse, som plager mange af de enfoldige; de frygter nemlig, at forsvaret for den sande religion bliver et påskud, {1527} der tillader pavens bødler at bevæbne sig til at begå deres grusomheder.⁶⁸ Efter at Gud nemlig har givet en sikker regel til sit folk, førend Han forordnede straf for dem, der bryder den, så har Han dermed fordømt formasteligheden hos alle dem, der påtager sig at forsvare en religion med ild og blod, når der er tale om en religion, der er udformet efter, hvad mennesker ønsker sig. Derfor giver vi ikke de verdslige øvrigheder en vag og uafgrænset tilladelse til med magt at opretholde hvilken som helst religion, som de helt tilfældigt har overtaget. Tværtimod opfordrer vi dem til at følge den orden, som Gud har fastlagt, således at de, når de er blevet overbevist om sandheden, kan straffe dem, som stritter imod. Imidlertid har de ikke noget at rose sig af, hvis de under dække af at bevare gudsdyrkelsen kun tjener overtroen. De kan sagtens hævde, at de handler i sand tjenesteiver, når de udgyder uskyldigt blod. Hvis de nemlig undskylder sig med uvidenhed, eller hvis de afviser den anklage, at de i for høj grad støtter sig til lærere og renegater, fordi de vil sikre sig tilladelse til at slå de hellige martyrer ihjel, skal de ikke tro, at de kan slippe godt af sted med det, for det står fast, at de bliver stillet til regnskab lige til den sidste blodsdråbe, som de grusomt har udgydt.

For det andet har det, vi har anført, gjort det af med en anden indvending; man spørger, om det er lovmedholdeligt at påtvinge jøderne, tyrkerne og lignende den kristne tro. Vi konstaterer nemlig, at Gud ikke befaler, at man uden forskel skal straffe alle dem, som udspreder slet lære, men kun de

⁶⁸ Ifølge katolsk tankegang kan kirken og kirkens tjenere med ret forfølge enhver, der er døbt, men siden er faldet fra kirken eller har unddraget sig dens autoritet (fx gennem kætteri). Allerede Augustin hævdede dette princip i opgøret med donatisterne; jf. Augustin, Ep. 93, cap. 11, §§ 46 ff (Patrologia latina, vol. 33, sp. 343 ff.) I princippet er Calvin af samme opfattelse, men han anser naturligvis, at kristendom, som den dyrkes i den katolske kirke, er fordrejet af menneskelige påfund.

frafaldne, som fjerner sig fra den sande religion og skejer ud og arbejder på at forføre de andre. Enhver, der derfor vil hævde, at man gør kætterne og gudsbespøtterne uret, når man straffer dem, gør sig med fuldt overlæg skyldig i og medgerningsmand til den samme forbrydelse. Her skal man ikke føre menneskelig autoritet i marken imod os, for det er Gud, der taler, og man erkender klart det, som Han ønsker, man skal stå vagt om i Hans Kirke lige til verdens ende. Det er ikke uden grund, at Han nedkæmper alle de former for menneskelig hengivenhed, som hjertet er vænnet til at blive blødgjort af. Det er ikke uden grund, at Han bortjager faderens kærlighed til børnene og alt, hvad der hedder venskab mellem brødre og slægtninge; at Han trækker ægtemændene væk fra den kælnе snak, hvormed deres koner ville kunne formilde dem. Kort sagt: han nærmest afklæder mennesket dets natur, for at der ikke skal være noget, som kan afkøle deres nidkærhed. Hvorfor skulle Han kræve en så yderligtgående og ubøjelig strengthed, hvis ikke det var for at vise, at man ikke ærer Ham, således som man skylder Ham, hvis man ikke foretrækker hans tjeneste frem for noget menneskeligt hensyn, således at man hverken sparer slægtskab, blod eller noget som helst andet, samt at man glemmer al medmenneskelighed, når det drejer sig om at kæmpe for Guds ære?

Hvad mere er, kort efter samler Han hele byer med deres indbyggere i en og samme afstraffelse. Hvis du erfarer, siger Han, at der i en af dine byer, som Herren din Gud har givet dig til bolig, er nogle ugerningsmænd, som har {1528} ledt denne bys indbyggere i fordærv og har fået dem til at gøre oprør, idet de siger: "Kom og lad os tjene de fremmede guder," skal du med omhu undersøge sagen, og når du har fået syn for sagn, og du konstaterer, at det forholder sig sådan, skal du nedhugge menneskene i denne by, og du skal jævne den med jorden; du skal også samle det kvæg og indbo, der er i den, og brænde det hele som tegn på, at det er forbandet (5 Mos 13,12-16). Vore barmhjertige 'venner', som er så glade for at lade kætterier gå ustraffet hen, må nu indse, at deres hjernesvind stemmer meget dårligt overens med Guds bud. De ville give vind i sejlene til alle slags kætterier af frygt for, at Guds Kirke skulle miste anseelse på grund af en for stor strengthed, og for at komme ét menneske til hjælp. Men Gud ønsker ikke, at man skal skåne selv byer eller folkeslag, nemlig så vidt at man nedbryder murene og sletter indbyggerne fra historien og afbrænder alt som tegn på den allerstørste afsky og af frygt for, at smitten skal brede sig. Han lader endog forstå, at den, der foregøgler uvidenhed, er medskyldig i den samme forbrydelse. Det er der intet mærkeligt i. For der er her tale om fornægtelse af Gud og den hellige lære, og den omstøder og krænker alle menneskelige og guddommelige rettigheder.

Når vi nemlig hævder, at den verdslige øvrighed er religionens vogter og beskytter, så er det ikke for at hvæsse dens sværd, for at den på stedet kan slå alle dem ihjel, som har fejlet. Man skal nemlig gøre sig klart, at der er tre slags fejl, og vi medgiver, at der blandt fejlene er nogle, man må tåle, mens andre skal straffes med blidhed og således ikke takseres til dødsstraf, med mindre man står over for åbenbar ugudelighed. Den hellige Paulus opfordrer undertiden de troende til gensidigt at tåle hinanden, til trods for at de ikke er enige på alle punkter. Han siger: Vent med tålmodighed, for hvis nogen har en anden opfattelse, vil Gud med tiden gøre det klart for ham, hvorledes det forholder sig.⁶⁹ Hermed angiver han, at hvis der forekommer en mindre og let overtro eller et tilfælde af uvidenhed, som nogle gode og enfoldige mennesker er fanget i, skal man anstrenge sig for at rette et sådant onde ved mildhed snarere end hidse sig op og gribe til voldelige midler. Hvad angår den anden slags fejl, så fortjener de at blive straffet i forhold til den skade, de forvolder Kirken, og den letsindighed eller ærgerrighed, de er udsprunget af; så længe der ikke foreligger foragt for Gud og forræderisk oprør, bør man dog fare med lempe, således at stregheden ikke bliver for barsk, idet den kun skal tjene det formål at hindre, at en alt for fjælig medmenneskelighed nærer frækheden og hovmodet hos dem, som ønsker at bryde troens enhed. Men når der er tale om onde ånder, som arbejder på at undergrave religionens fundament, som udspyr vederstyggelige blasfemier imod Gud og strør om sig med forkastelige ytringer som en dødelig gift, for derved at lede sjælene i fordærv – med andre ord, som bestræber sig på at få folket til at gøre oprør mod Guds rene lære – så er der behov for at gribe til {1529} det sidste hjælpemiddel, for at dette onde ikke skal gøre yderligere landvindinger.

Ligesom Moses af Guds mund har fået betroet denne regel for alle troende, således har han på sin side med omhu opretholdt og fulgt den. Af hele hans livshistorie fremgår det, at han var en meget godmodig og overbærende sjæl. Også Helligånden giver ham et enestående skudsmål for denne dyd. Derudover bliver det tydeligt i hans virke som dommer, at han var så mådeholden, som det var ham muligt. Men når han skulle straffe dem, der havde krænket gudsyndelsen, var han helt fyr og flamme. Han sagde: Indvie Jeres hænder til Herren. Ingen skal tilgive sin broder eller sin næste;

⁶⁹ Der er faktisk ikke tale om et Paulus-ord, men om en gengivelse af Jakobsbrevet (Jak. 1,5). Det er særdeles usædvanligt og bemærkelsesværdigt, at Calvin begår en så elementær fejl. Han var blandt datidens absolut førende bibeleksperter, og hans fortrolighed med bibelske skrifter var der få, der kunne hamle op med. Den latinske oversættelse af Calvins tekst afslører formodentlig oversætterens forlegenhed, idet sætningen simpelthen er udeladt. Måske er det ikke helt ved siden af at overveje, om det var ophidselse og hastværk, der distraherede Calvin så meget, at han under diktatet af forordet kom til at begå denne fejl.

dræb uden tilgivelse alle dem, som I møder (2 Mos 32,27). Skal vi forestille os, at denne hellige person pludselig bliver grebet af en rasende vrede, så han helt glemmer sin vanlige mildhed og befaler levitterne, som er indviede til Gud, at de skal bade sig i og blive gennemblødt af blodet af dem, der har dyrket andre guder? Tværtimod! Guds Ånd lovpriser og forherliger en sådan gerning, således som den også er blevet udført med Ham som den styrende. Skønt det altså er en prisværdig dyd at være mild i revselsen af andre synder, bør alle trofaste dommere skatte gudsdyrkelsen så højt, at de ikke undser sig for at gribe til strengheid, når de ser, at gudsdyrkelsen omstyrtes. Hvis de ikke gør det, fordi de er tåbelige nok til ønske at dæmpe det anstød, det kan vække hos mennesker, nedkalder de hele Guds vrede over sig.

Men der er nogle, som hævder, at en sådan fremgangsmåde ikke passer sig for Kristi rige, som er åndeligt, og heller ikke for vor tid, eftersom Evangeliet ikke pålægger dommerne denne opgave. Mod dette indvender jeg, at det så er nødvendigt, at den verdslige øvrighed afstår fra alt, og at den ikke løfter en finger for at straffe nogen forbrydelse, eftersom Jesus Kristus og hans apostle ikke foreskrev en bestemt straf for ægteskabsbrud, tyveri, giftmord, falskneri og tilsvarende forbrydelser. Hvis nogen svarer igen, at den verdslige politimyndighed ikke er blevet afskaffet med Kristi komme, og at retsvæsnen er indrettet til at straffe ugerninger i henhold til loven, tilslutter jeg mig helt dette synspunkt. Jeg undlader at anføre, at der på apostlenes tid ikke var kristne øvrighedspersoner, som de fandt anledning til at belære om indholdet af deres hverv. Jeg vil kun opholde mig ved og stille mig tilfreds med denne pointe, at Kristi komme ikke har forandret det, der hører til politimyndigheden, og at den verdslige øvrigheds egentlige opgave ikke er blevet formindsket eller beskåret. Så må jeg også lige spørge: Når den hellige Paulus siger, at den verdslige øvrighed ikke bærer sværdet omsonst,⁷⁰ skal det så indskrænkes til at gælde en del, eller omfatter det alt, som hører til dens pligter? De, som jeg her diskuterer med, indrømmer, at jordiske dommere er blevet bevæbnet af Gud for at straffe alle andre forbrydelser under forudsætning af, at de ikke vedrører religion, men at de skal tie stille, når kætterne og gudsforagterne bringer forstyrrelse i alt. Men Helligånden {1530} modsiger helt åbenlyst dette, og ikke kun én gang, men på utallige steder i Skriften. Ved alle profeterne siger Han nemlig, at i Kristi rige skal kongerne beskytte Guds rene lære og gudsdyrkelsen og opretholde dem i deres helhed. Når David opfordrer fyrsterne og dommerne til at kysse Guds Søn som et tegn på loyalitet (Sl 2,12), hvad andet er det så, han i første række afkræver dem, end, at de forsvarev Evangeliets sande lære, og at de tager den under deres

⁷⁰ Rom 13,4.

beskyttelse? Når han så ofte siger, at alle kongerne skal komme langvejs fra for at hylde Gud i Jesu Kristi person (Sl 68,29; 72,10), hvad andet forstår han så ved dette end, at de skal prise Gud i renhed? Og videre, at de skal vogte og opretholde sandheden, og at de skal anvende deres magt til dette? Hvis dette hverv ikke tilkommer fyrsterne, hvorledes skal så det, der siges hos Esajas (Es 49,23), blive opfyldt, nemlig at de skal blive Kirkens plejeforældre? Der kan derfor ikke herske nogen tvivl om, at Gud overdrog denne opgave til enhver kristen øvrighed, nemlig at opretholde Vorherre Jesu Kristi rige i sin helhed og at anvende den autoritet, der hviler i sværdet, til opgaven. Under alle omstændigheder er der et vidnesbyrd hos den hellige Paulus, der er så entydigt, at det på bedste måde kan tjene til at afgøre hele sagen. Han befaler, at man i Kirken beder for kongerne og for alle dem, der indtager en ledende stilling og er særligt fremstående (1 Tim 2,1-3). Hvorfor og med hvilken hensigt siger han det? Han tilføjer, at det er, for at vi skal kunne leve i fred under deres styre. Men siger han kun det? Han tilføjer samtidigt: med sand guds frygt og sømmelighed. Hvis han alene havde anført sømmeligheden eller beskedenheden, ville dette skriftsted have haft nogen vægt til fordel for dem, der ønsker, at fyrsterne undlader at blande sig i eller ligefrem holder sig fra religionen. Men eftersom den hellige Paulus tildeler fyrsterne den opgave at sørge for og skabe orden, således at Gud bliver behørigt æret og dyrket, hvilken formastelighed vil det så ikke være at frarøve dem den magt, som Gud således har givet dem? Der er her to punkter, man skal lægge mærke til. For her opfordrer den hellige Paulus ikke kun det enkelte menneske til at påtage sig at tjene Gud som privatperson, men han skriver om det offentlige embede, der beklædes af dem, der bærer retfærdighedens stav, og han viser dem, hvad de er forpligtet til, når de er ophøjet helt til dommersædet og skal lede menneskeslægten. For det andet begrænser han ikke deres embede til at skaffe mennesker, hvad der tilkommer dem, og til at virke for fred og retfærdighed, men han siger udtrykkeligt, at de er indsat for at opretholde religionen. Deraf følger det, at sværdet er givet dem i hånden for at forsvare Guds sandhed, når der er behov for det, ved at straffe kætterne, som vender den på hovedet; rent faktisk kan de ikke udføre denne opgave, hvis de ikke har lov til at undertrykke de fordærvede elementer, som bringer forstyrrelse i Kirken. Når dette blev sagt på den tid, da der ikke var kristne fyrster, er der så grund til at fratage dem denne myndighed, når Gud nu har indsat nogle, der er kristne? De, som ønsker, at man afstår fra at straffe kætterne, som forstyrrer Kirken {1531} og fordærver kristenheden, må følgelig indse deres egen uvidenhed og erkende, at de skal afstå fra at kværulere efter eget forgodtbefindende, med mindre de helt bevidst ønsker at knurre ad Gud.

IV

Men alt det, som jeg ovenfor har drøftet angående det, som hører til den verdslige øvrighed, befrier mig ikke fra det had og den misbilligelse, som mange gør mig til genstand for. For overalt råber man op om, at jeg udvirkede, at Servet blev pågrebet i pavedømmet, nemlig i Vienne. Om det siger mange, at jeg ikke opførte mig sømmeligt, når jeg gav ham til pris for troens dødsfjender, som om jeg havde kastet ham for ulvene. Men jeg må spørge, hvorfra skulle jeg med ét have fået en sådan fortrolighed med Pavens håndlangere? Det er sandelig højst troligt, at vi skulle have korresponderet sammen, og at de, som er lige så enige med mig som Belial med Jesus Kristus, skulle have konspireret med en sådan dødsfjende som med deres kammerat. Derfor er der ingen grund til at dvæle længere ved tilbagevisningen af en så grundløs bagvaskelse, at den falder til jorden, så snart jeg med et enkelt ord har bedyret, at den ikke har noget på sig. Det er allerede fire år siden, Servet selv opdigtede denne løgnehistorie om mig, og så nåede rygtet lige til Venedig og Padova, hvor man plaprer løs om det for fornøjelsens skyld.⁷¹ Under alle omstændigheder vil jeg ikke diskutere, om det var overlagt ondskab, som fik ham til at finde på sådanne løgne, så at mange ville lægge mig for had, eller om det var frygten, som gjorde ham sygeligt mistænksom. Jeg spørger blot, hvordan skal det være foregået, at jeg på denne tid skulle have afsløret ham, når han i tre år kunne leve lige for øjnene af sine fjender, uden at han blev forulempet, og uden at der blev mælet ét ord imod ham? De, der beklager sig over mig, må nødvendigvis vedstå enten, at det er en falsk og opdigtet historie, eller at deres martyr, Servet, var mere vellidt blandt papisterne end mig. Hvis det havde været en begrundet anklage imod mig, at jeg afslørede ham for at få ham straffet af lige meget hvem, ville jeg ikke have nægtet det, og jeg mener ikke, at det ville have været noget, jeg skulle skamme mig over – især ikke når jeg overhovedet ikke lægger skjul på, at det var på min foranledning, han blev pågrebet i denne by, så at han kunne blive stillet til regnskab for sine onde gerninger. De ondsindede og bagtalerne kan skriges alt det, de vil, imod mig, når det drejer sig om noget, jeg åbent står ved, for i henhold til byens love og sædvane kan man ikke sidde fængslet for en forbrydelse, undtagen der er en modpart eller en retslig forundersøgelse. For at bringe manden til

⁷¹ Calvins angivelse af Servet til de katolske myndigheder i Frankrig omtales også i den biografi over Calvin som Hieronymus Bolsec udgav i 1577. Bolsec var ingen ven af Calvin, for efter at have anfægtet Calvins opfattelse af den guddommelige forudbestemmelse blev Bolsec retsforfulgt i Genève og efter et par måneder i fængsel dømt til forvisning i 1551. I sin bog hævder Bolsec at have set et brev, som Calvin skal have skrevet til en af inkquisitionens ledere i Frankrig, og hvori han angiver Servet. På det foreliggende grundlag må man sige, at denne beretning ikke forekommer troværdig; jf. Willis (1877), s. 169-170, og Gordon (2009), s. 205.

fornuft udvirkede jeg, at der meldte sig en modpart, som anklagede ham, og jeg benægter ikke, at det søgsmål, der blev rejst imod ham, var udformet på mit råd, og jeg står ved min iver for at få sat skub i processen.⁷² I hvert fald viste procesførelsen, med hvilket formål jeg havde handlet. Efter at mine brødre og jeg (altså alle Ordets tjenere) var blevet kaldt som vidner, var det ikke på grund af os, at han ikke havde nydt fuld frihed til at få en venskabelig samtale og diskussion med os om de spørgsmål, hvor han havde taget fejl. Hvad mere er, da vi kom {1532} dér, var det med en sådan ydmyghed og beskedenhed, som om det var os, der var fængslede og skulle aflægge regnskab for vor lære. Vi erklærede os også villige til at svare på alle de modargumenter, han kunne tænke sig at fremføre. Ikke desto mindre udspyrede han af fuld hals en masse skældsord ved enhver lejlighed, således at dommerne blev vrede over det og følte sig ubehageligt berørt af hans uforskammethed. I hvert fald er det alment kendt, at jeg afholdt mig fra at forfølge ham med bitterhed, hvilket han ellers havde fortjent. Og i virkeligheden var han efter min opfattelse ikke i fare for at få en streng straf, hvis han på nogen måde havde vist sig medgørlig og havde indgivet håb om at vende tilbage til det gode. Men der manglede meget, før han slog ind på mådeholdets vej; snarere var han fuld af tomt pral og oppustet af hovmod, og derfor afviste han storsnudet alle gode råd, som han ellers kunne have haft nytte af. Hvis Gud vil, kommer vi nedenfor til at se, hvilke gudsbespottelser og afskyelige absurditeter der slap ud af ham, da han talte til os, og jeg venter med at sige det til mere passende og gunstige lejligheder.⁷³ Nu er det nemlig tilstrækkeligt for mig, at man er klar over, at jeg ikke forfulgte ham med en så dødelig bitterhed, at det ikke var muligt for ham at genkøbe sit liv kun ved at vise et enkelt tegn på beskedenhed – og det ville han have gjort, hvis han ikke helt og aldeles havde manglet sund sans. For at man ikke skal finde på at indvende, at han dog var bestandig i forsvaret for sin opfattelse, så var det slet ikke den, der styrede ham; for i Vienne afholdt han sig ikke fra at tilbagekalde i det omfang, man ønskede det, når blot han fik en chance for at undslippe. Men jeg ved ikke, hvad man skal mene om den påståelighed, han viste her, andet end at han var besat af en heftig længsel efter at kaste sig hovedkuls ind i den dom, som Gud drev ham hen mod.⁷⁴ For otte dage efter blev jeg atter tilkaldt af rådsherrerne, og dér stod det ham stadig frit for at samtale med os, hvis han

⁷² Jf. ovenfor, note 40.

⁷³ Calvin ville få lejlighed til at udbrede sig om det i den efterfølgende ”Gendrivelse af Michael Servets kætterier” (*Refutatio errorum Michaelis Serveti*), som denne tekst er forord til. Selv om gendrivelsen blev underskrevet af det samlede præstekollegium i Genève, kan der ikke herske tvivl om Calvins forfatterskab.

⁷⁴ I sit brev til Abel Pouppin (jf. ovenfor, note 37) havde Servet givet udtryk for sin villighed til og forventning om at miste livet for sin opfattelses skyld (Calvin, Op. VIII, sp. 751).

var kommet på bedre tanker, men det tjente kun til at fordoble ondet. Han undskyldte nemlig sit tungsind og sine skændige ord på en sådan måde, at han end ikke nedværdigede sig til at indlade sig på diskussion, skønt jeg efter bedste evne havde skaffet ham de bøger, som han havde bedt om, både af mine egne og af mine venners.⁷⁵ Derfor kan man med nogen rimelighed gisne om, at han havde fattet en forfængelig tiltro til, jeg ved ikke hvad, og den ødelagde ham og styrtede ham i fordærv.⁷⁶

Nogen kunne muligvis finde på at indvende, hvorfor jeg ikke stillede mig tilfreds med at gøre det, som den hellige Paulus befaler, nemlig at lægge afstand til en kætter, som åbenlyst er hinsides ethvert håb (Tit 3,10). Min undskyldning ligger lige for, nemlig at det, for så vidt angår mig selv, ville have været helt tilstrækkeligt at flygte fra et sådant menneske samt, efter at jeg var blevet klar over hans uforbederlige ugudelighed, at opfordre andre til at gøre det samme, for at hele verden skulle trække sig bort fra ham som en dødelig pest. For øvrigt må jeg sige, at dette ikke skulle hindre mig eller alle andre troende i med alle gode og lovlige midler at virke for, at en sådan fjende af Gud blev undertrykt. For den hellige Paulus påbød ikke blot Timoteus at lægge afstand til kætterne efter at have formanet dem, men i en anden passage roser han sig af at have overgivet Hymenæus og Aleksander til Satan, for at de {1533} skulle lære ikke længere at spotte Gud (1 Tim 1,20). Jeg spørger bare: Hvis den hellige Paulus dengang havde haft adgang til nogle kristne øvrighedspersoner og gode forkæmpere for Jesu Kristi ære, kan der så være nogen tvivl om, at han ville have ladet dem om at straffe sådanne mennesker, især i betragtning af at han anvender den magt, som Gud har skænket ham til netop dette formål? Når han nemlig taler til Timoteus og oplyser ham om det hverv, som Ordets tjenere har, bagbinder han ikke dommerne og den verdslige øvrighed, således at de ikke kan varetage det hverv, som Gud har pålagt dem. Hvad mere er, han forbyder hverken mig eller andre at tage tilflugt til den gode verdslige øvrighed, for at den kan virke til fordel for Guds sandhed.

Hvis der i øvrigt er nogen, som tror, at Servet ikke var et så ondt og skadeligt menneske, at han fortjente at blive udryddet fra jordens overflade, skal jeg ganske kort vise ethvert godt menneske, som har sin sunde fornuft, hvordan det stod til med ham, således at man ikke længere behøver spilde

⁷⁵ Under sin flugt fra Frankrig havde Servet naturligvis ikke haft mulighed for at medbringe sit bibliotek, og han havde derfor været henvist til at låne de bøger, han havde brug for til at forberede sit forsvar.

⁷⁶ Servets nærmest ukuelige fremfærd i Genève var ikke let at gennemskue for de samtidige. Måske nærede han det håb, at hans sag ville blive støttet af det parti, der var fjendtligt stemt over for Calvin. Imidlertid viste dette sig ikke at blive tilfældet, hvilket ikke er overraskende i betragtning af alvorligheden af Servets kætteri.

tid på det. Alle, der er i besiddelse af god dømmekraft, vil være enige med mig i, at der er to grunde til, at man bør anvende den allerstørste strenghed imod kætterne. For det første når man ser dem fyldt af et så forhærdet hovmod og forstokkethed, at de ikke lader sig bøje eller tøjle. For det andet når deres ugudelighed er så overvældende, at den er utålelig. Der mangler nu kun at undersøge, om begge disse grunde forelå i Servets tilfælde, således at han var dobbelt hjemfalden til straf. Jeg skal ikke plædere i det vide og brede for at bevise den hårdhed, der var i ham, og som gjorde, at han var helt uimodtagelig for argumenter. Kun vil jeg komme med et eksempel, hvoraf man kan få en smagsprøve på og i det hele taget dømme om, hvilken ånd der herskede i manden. Jeg omtalte ovenfor, at jeg undertiden prøvede at finde et middel, der kunne betvinge ham. Det vil blive alt for langstrakt og kedsommeligt, hvis jeg i detaljer skal fortælle om alt det, som jeg gjorde i den anledning. Nok er det at sige, at jeg i Paris var lige ved at sætte mit liv overstyr for at vinde ham for Vorherre, hvis det havde været muligt. Men da han havde set det tilbud, som jeg gjorde ham, ville han slet ikke bide på.⁷⁷ Da han lang tid efter havde slået sig ned i Lyon, sendte han mig tre spørgsmål, for at jeg skulle svare på dem – han syntes at finde fornøjelse i det. At mit svar ikke stillede ham tilfreds, overraskede mig ikke, for man kan godt sige, at et menneske er undskyldeligt, når det har fået fiks idé på hjernen, og hvis det ikke straks stiller sig tilfreds med de modargumenter, som man møder det med. Men selv om man tilgiver ham denne fejl, hvad vil læserne så mene om det, at han hævned sig som en rasende hund, eftersom jeg havde gendrevet ham med en smule større skarphed, end han havde ønsket, og derved viste han, at hans sygdom var uhelbredelig. Nu var det ikke sådan, at han hævned sig, fordi jeg havde været så grov over for ham, som han fortjente, for her var der brug for grovfilen, men fordi jeg var sprunget høflighederne over og bestræbt mig på at nedkøle hans opkog. Det, som han bidrog med i den sammenhæng, er trykt helt i overensstemmelse med originalen fra hans egen hånd.⁷⁸ På samme måde forholder det sig med svarene, som stammer fra en kopi, som jeg gemte – ikke så meget som en eneste stavelse er ændret. Jeg er overbevist om, at alle gode og troende mennesker vil bifalde den beskedenhed, hvormed jeg behandlede ham, bortset fra, at de med {1534} god ret vil kunne mene, at jeg var alt for blød og fersk, når jeg udviste så stor tålmodighed. Han derimod virkede, som om han havde indsnuset en gift, der gjorde ham vanvittig; han kastede sig over alle mine bøger, som han kunne få fat på, og fyldte alle marginerne med skældsord – som en hund, der bider og gnaver i en sten.⁷⁹ Jeg nævner ikke dette på

⁷⁷ Jf. ovenfor, note 35.

⁷⁸ I bogen, som denne tekst er forord til, blev korrespondancen mellem Servet og Calvin også aftrykt.

⁷⁹ Ved afslutningen af deres tidligere korrespondance havde Servet – som ovenfor

grund af vrede eller fortrydelighed, for når sandt skal siges, så var det for mit vedkommende snarere til at le ad, eftersom han overhovedet ikke besad den alvor og værdighed, som kendetegner et dannet menneske, men nærmest brugte mund som en rejekælling. Dette er altså grunden til, at jeg hidtil har ladet sagen hvile, og mine nære venner ved, at jeg aldrig tog mig mere af det end af et æsels skryden. Hvad angår den lære, som lå til grund for hans polemik imod mig, vil jeg ikke her komme nærmere ind på den. Jeg beder blot læserne om at overveje, om nogle så blide og fredelige svar skulle kunne optænde et bål af desperat vrede, med mindre manden aldeles havde mistet fatningen. Af dette kan man nemlig fastslå, at han var helt overbevist om sin sag, og at han med fuldt overlæg ønskede at sætte sig op imod Gud.

omtalt – sendt et eksemplar af Calvins berømte og højt ansete ”Lærebog i den kristne religion” (*Institutio christianae religionis*) tilbage til forfatteren, idet han havde fyldt bogens marginer med kritiske og hånlige kommentarer.

Bibliografi

Calvin, Jean, Recueil des opuscles, c'est à dire Petits Traictez de M. Iean Caluin. Ed. Theodore de Beza. Genève, 1611 (også tilgængelig som Google bog).

Calvin, Jean, Opera quae supersunt omnia. Edd. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Braunschweig, 1863 et sqq.

Calvin, Jean, *Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serveti Hispani: ubi ostenditur haereticos iure gladii coercendos esse, et nominatim de homine hoc tam impio iuste et merito sumptum Genevae fuisse supplicium* i: Ioannis Calvinii Opera quae supersunt omnia. Edd. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Vol. VIII. Tractatus theologici minores. Tomus IV. Braunschweig 1870.

Calvin (2002), Jean, Calvin-Studienausgabe. Hrsg. v. E. Busch, M. Freudenberg, A. Heron, C. Link, P. Opitz, E. Saxer, H. Scholl. Band 4. Reformatorische Klärungen. Neukirchen-Vluyn, 2002.

Andersen (1990), E., Kætterprocessen mod lægen Michael Servet. Kildekritiske studier. København.

Benedict (2002), Ph., Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism. Yale.

Chadwick (2001), O., The Early Reformation on the Continent. Oxford.

De Greef (2008), W., The Writings of John Calvin. An Introductory Guide. Louisville.

Gilmont (1991), J.-F. & R. Peter, Bibliotheca Calviniana: les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle. Tome I. Écrits théologiques, littéraires et juridiques: 1532-1554. Genève.

Goldstone (2003), L. & N., Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History. London.

Gordon (2009), B., Calvin. Yale.

Guggisberg (1997), H. R., Sebastian Castellio, 1515-1563. Göttingen (er også udkommet i engelsk oversættelse i serien "St. Andrews Studies in Reformation History", London, 2003.)

Höpfl (1982), H., The Christian Polity of Jean Calvin. Oxford.

Kingdon (1995), R. M., Adultery and Divorce in Calvin's Geneva. Harvard.

Kingdon (2012), R. M. with Th. A. Lambert, Reforming Geneva. Discipline, Faith and Anger in Calvin's Geneva. Genève.

Little (1969), D., Religion, Order, and Law. A Study in Pre-Revolutionary England. New York.

Walker (1958), D.P., Spiritual and Demonic Magic. From Ficino to Campanella. London.

Wendel (1963), F., Calvin. The Origins and Development of His Religious Thought. London.

Williams (1962), G. H., The Radical Reformation. Philadelphia.

Willis (1877), R., Servetus and Calvin. A Story of an Important Epoch in the Early History of the Reformation. London.

Witte (2007), J., The Reformation of Rights. Law, Religion, and Human Rights in Early Modern Calvinism. Cambridge.

Zagorin (2003), P., How the Idea of Religious Toleration Came to the West. Princeton.